

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

№ 97-98 (17426-427)

2007 чылдың
АВГУСТ 9,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

ХАЙЫРАКАНДА сувурган ажыттынган

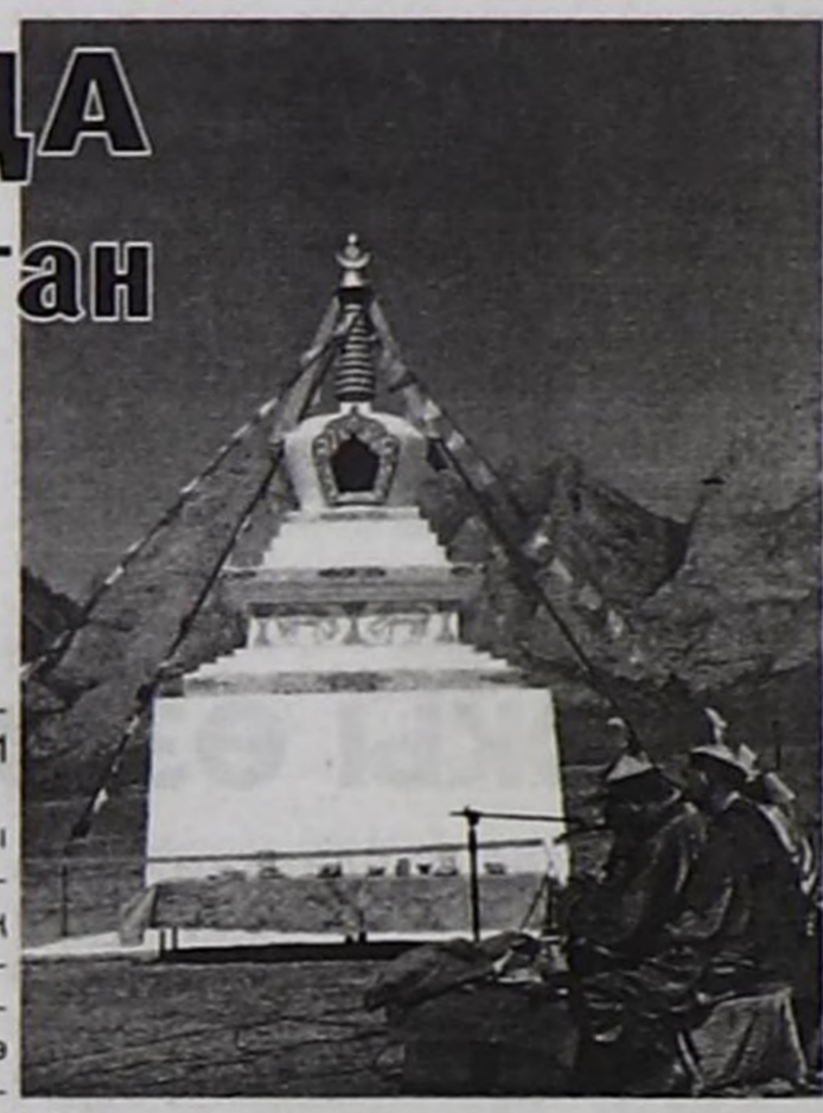
Улуг-Хемниң Хайыракан даа дээрге, бойдустан кайгамчыктыг чараш тураскаалы болур. Шаандан бээр кижилер аңаа чүдүп, тейлеп, ламалар ном номчуп, хамнар алганып чораан. 1992 чылда Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы Тывага чорааш, бо черни ыдыктаан.

Хайыракан дааның эдээге сарыг шажынның сувурганының байырлыг ажыдышкыны август 5-те болуп эрткен. Бо Улуг-Хем кожуунда амдызында бир дугаар сувурган болур. Кожуунун чурттакчыларының, эрге-чагырга органнының дээди албандужаалдарын эдилеп чоруур бо чер чурттуг кижилерниң хөреңгизи-биле ону туткан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол сес алгаш, бо төөгүлүг черге сувурганның көстүп келгени кедизинде барып улуг ужур-дузалыг болурунга бүзүрээр мен, ол хөгжүлдөге, улуг-хемчилерниң бурунгаар күженишкениниң чүткүлүңге салдарын чедирер деп чугаалаан. Бо дугайында ламалар, сувурганның ужур-дузаның дугайында бижээн эртем номнарында чугаалап турар. Сарыг шажынга бүзүрөп, чүдүүрү бистиң бурунгуларывыстан биске дамчып келген, бистер ону сырый каттыштырарының хевирин кылдыр ажыглаар ужурлуг бис. Ам Шагаан-Арыгга хүрээни тудуп ап болур бис деп бодап тур мен дээн. Чазак Баштыны Эрзин чурттуг Максим Комбунун удуртканы тудуг бригаданың өөрүп четтиргенин илереткен. Олар Тывада сувурганнарның хөй

нуруузун тутканнар. Республиканың девискээринде 21 сувурган барын Дарга айыткан.

Сарыг шажынның сувурганы дээрге микрокосмостун демдээн көргүскен тудуг болур. Оон иштинде күчүлээшкенин чавырылдырар боо-чепсекти, үнүшүдүттү экижидеринге көдээ ажил-агыйның дериг-херекселдерин, малдың чаш төлүн хөйну алырынга хойнуң, инектиң, чылгы малдың дүгүн болгаш өске-даа

Хүрешке Омскиниң күш-культура академиязының студенти Айдын Очуржап шүүлген. Аңаа шаңнал кылдыр соодукчуну тывысқан. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол шүүлген мөгеге өөренир черинге чедир орук хөлезининге чарыгдаары-биле 25 муң рубльди бодунуң өг-бүлезинин өмүнээзинден берген. Торгалыгдан Болат Шагжы үжүрлөшкен, үшкүдөрткү черлерни Чиңгис Чамбаа (Шагаан-Арыг) биле Ай-Демир Монгуш ээлээн. Тиилелгени чедип алыр дээш чараш, эки хүрешкен Начын Наважамны (Улуг-Хем) болгаш Аңгыр Кууларны (Өвүр) шаңнаан. Аът чарыжына Сергей Санчының республика наадымнарының сес дакпыр чемпиону «Россия» деп шолалыг аады эртип келген. Чыраа аъттар чарыжына база оон аады бири черни ээлээн. 4 хар чедир аныяк аъттар чарыжына Маадыр Бадыжыктың аады тилээ. Ча адаарының маргылдаазына 40 ажыг спортчу киришкен. Орта Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдизинин ажылдакчызы Маара Данзырын бири черни ээлээш, өңүг телевизор-биле шаңнаткан. Ийги, үшкү черлерни Владимир Очур, Геннадий Серии ээлээн.

Саяна МОНГУШ.

чүүлдерни салган. Ол ышкаш үнелиг металлдардан, даштардан кылган каасталгалар ында бар.

Хайыракан дааның эдээнде Бодхи сувурганы ыдыктаарының езулалына Тываның Камбы-ламазы баштаан ламалар киришкен.

Оон соонда улуг-хемчилер чаңчыл болган тыва хүреш, аът чарыжының, ча адаарының маргылдааларын эрттирген.

Солун — бижикчи — номчукчу ЧОГААДЫКЧЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ чамдык айтырыглары

«Шын» солунуң чагаа килдизи бижикчилер-биле харылзааны дорт тудуп турар килдис. Республиканың ол-бо булуннарындан келген чагаалар-даа, авторларның боттарының эккеп берген материалдары-даа бир дугаарында чагаа килдизинге бүрүткеттинер. Редакцияның адресинге келген чагаа-бижиктер, албан документилери, доктаал-саавыр, дыннадылгар дээш, харысалганы бодунга алганының херечизи ол-дур дээрзин солун-биле харылзаа тудуп турар улустун билип алыры артык эвес. Бо чылдың эгезинден эгелээш, бо хүннерге чедир редакцияның адресинге 1070 чагаа келген болгаш, бүрүткелди эрткен. Ай санында-ла ортумаа-биле 100 ажыг автор материалдарын чорудуп турары биске өөрүнчүг. Ындыг болзажок, «бодумнун бүзүрээрим кижидир» дээш, дыка хөй чагааларны авторлар өске килдистерде чогаадыкчы ажылдакчыларга хүлээдил бээр чаңчылдыг. Ол эки болбайн аан, ынчалза-даа чагаа албан езузу-биле бүрүткеттинмээн боор, ынчангаш оон салым-хуузу чүгле ол корреспондентиниң харысалгазында дээрзин база билип алза артык эвес.

Келген чагааларны бөлүктөп көөр чүве болза, кижилер колдуунда-ла шүлүк бижир апарган деп болур. Ында багай чүү боор, кончуг эки-дир, ынчалза-даа анаа кара чугаа кошкан домактарны ыт дылы ышкаш саазына шорбажылааш, дүрген үндүрүп көрүңер дээрге, шуут таарышпас. Чамдык авторлар бо хүн чагааны эккелген болза, эртен дораан үндүрүңер деп негээр. Ол ынчаар болдунмас, шупту чүве чурумга, ажил планына чагырткан турары билдингир. Эккелген материалдарың чогаадыкчы ажылдакчылар ажылдап белеткээр, оон солун арынга белеткеп өрүп, чыскаар дээш, узун, улуг орукту ол чагаа эртерин билер-ле кижидир. А дүрген үнер кыска медээлер хевирлиг материалдар дарый чырыкче үне бээр болза, узун хемчээлдиг сактышкыннар, кижилерге тураскааткан, солун дылы-биле «өлбес» дээривис материалдар ээлчег манап чыдып бээрин билзе чогуур. Эки кижилер дугайында сактышкын чоп бижип болбас деп, ынчалза-даа номчуп олургаш, бо кижиниң безин уйгузу кели бээр, сонуурганчыг чүү-даа чок, улуг хемчээлдиг азы болза күш-ажыл дептеринден ушта бижилге ышкаш чагаалар бо-ла келгилээр. Бир эвес уран-чечен, чараш, онзагай, чиик дыл-биле бижиттинген болза, күзөлдивис-биле чырыкче үндүрер бис.

Байыр чедириниң илереткен, кажыыдал бижээн чүүлдерин солун төлевирилг үндезинге парлал турары база катап сагындырып каайн. Ындыг чагаалар ай санында бо-ла келгилээр, олар буртукелди эрткен, редакцияның шыгжамырыңче кире бээрлер. Бир эвес Кызыл кирер төрөлдериңер, кожоларыңар тыпты берзе, «бо байыр чедириниң төлевирилг редакцияның бухгалтериязынга төлепкеш, солунга салдырып каап көрүңерем» дээш акшазын берип каар болза, ол кижидир ону кылып каар дээрзинге чигзинмес мен. Ындыг дуржулга бистиң ажылыыста бар. Маңаа немеп

(Уланчызы 2-ги арында).

Электри энергиязын чөптүг ажыглаар

ИЙИ ТАЛАГА АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГА

2007 чылдың август айның эге хүннеринде «Тываэнерго» ААН-ниң чиңгине директору Анатолий Иванович Верзаков баштаан 8 ажылдакчылар Тес-Хем кожуунга ажил-албанның аайы-биле сургакчылап кээп чорааш, баш удур дугуржулга езугаар Тес-Хем кожуун чагыргазы-биле кады ажылдажылганың талазы-биле ийи талага ажыктыг ужуражылгага киришкеннер.

чиктерин 2,0 класстың счетчиктери-биле соллуур. Чаа счетчиктерни «Тываэнерго» ажылдакчылары эккелгеш, боттары солуп бээрлер. Чаа 2,0 класстың счетчиктеринин өртээ 750 рубль. Чурттакчылар ол акшаны белеткеп алгаш турар.

Ужуражылганы Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.С.Орус-оол башкарып эрттирген. Ол ужуражылга хуралга кожуун чагыргазының оралакчылары, сумуларның чагырга даргалары, албан, организация черлеринин, бүдүрүлгелеринин удурткучулары киришкеннер.

«Тываэнерго» ААН-ниң баштаар чери шак мындыг ийи талага ажыктыг ужуражылганы кожууннардан бир-ле дугаар Тес-Хем кожуунга эрттирип турарың чиңгине директор А.И.Верзаков тайылбырлап дыңнаткаш, аңаа аажок таарзынганын илереткен.

Ужуражылга хуралга электри энергиязын чөптүг ажыглаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. «Тываэнерго» ААН-ниң талазындан эки шынарлыг, четчир киловатт

күштүг энергияны үзүктелиишкенин чокка хандырып бээр, а кожуун чагыргазының талазындан электри энергиязын ажыглаанының өртек-үнезин өй-шаанда төлээр ажылды организациястаар. Республика иштинде электри энергиязы-биле хандырылган чедишпейн турар. Ол дугайың ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалында тодаргайы-биле кириген болгай.

Ынчангаш «Тываэнерго» ААН биле Тес-Хем кожуун чагыргазы кады чугаалажыг-биле, эптиг-чөптүг байдалга дугуржулганы чедип алган. Дугуржулганың кол-ла утказы мынчаар тургустунган. Кожуун төвү Самагалдайда болгаш сумуларда бажың, өреге бүрүзүндө, албан, организация черлеринде, бүдүрүлгелерде бар эрги 2,5 класстың счет-

Чача счетчиктер салырының өске шүүделин төлөвөс, чүгле счетчиктерни азы оон өрттээн белеткээр. Ол ажил республика Наадымының соон дарый, Самагалдайдан эгелээр.

«Тываэнерго» ААН-ниң 17 кижилиг бригаданы кожуунга кээп ажылдаар, суму бүрүзүңге баар. Шак мындыг кады ажылдажылганы бир-ле дугаар Тес-Хем кожуунга организациястап эгелээни ол-дур. Оон-биле кады өреге бүрүзү «Тываэнерго» ААН-биле керээ чарары кончуг эптиг деп турар. Керээ чарган соонда бажың-балгатта электри-биле ажылдаар эт-херекселдер өрттени бээр болза, судка кириер, оон шүүделин, өртек-үнезин «Тываэнерго» ААН төлөп бээр, а бир эвес керээ чардынмаан болза, ол бүгү өрттенген эт-херекселди ол албан чери харыылават. Ынчангаш керээ чарып

алыры кончуг ажыктыг-дыр.

Электри энергиязын чөптүг ажыглавайн, камнавайн турар таварылгалар бо-ла таваржыр. Чамдык өрежелер бажыңнарының суугуларын электри-биле ажылдадып, ону счетчиктерге кошпайн турар. Хөй сангың херекселдер кожарга кожоларыңа электри күжү чедишпес боор, ажы-биле электри энергиязын оорлап ажыглап турар таварылгалар хөй.

Ынчангаш электри энергиязын чөптүг ажыглаарының талазы-биле хыналдаларны, электри энергиязын оорлап ажыглаар чорук-биле демиселди күштөлдүрер апаар. Келир үеде кожуунга чаа чуртталга бажыңнарын, рынокту болгаш өске-даа тудуларны тудар, ынчан электри энергиязы-биле хандырылган чедишпейн барып болур.

Чурттакчы чон колдуунда чаңгыс фазаның электри күжүн ажыглаар, албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер кожуун чагыргазының чөптөзөөли-биле ийи, үш фазаның энергиязын ажыглаар.

Бүгү сумуларның чагыргалары «Тываэнерго» ААН-ниң ажылдакчылары-биле тускай тургустунган график езугаар ажылдаар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Самагалдай суур.

Шокар медээлер**Чаш уруглар көвүдээн**

Бо чылдың алды айларында республикада 3500 бичи уруглар төрүттүнген. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 500 уруглар хөй болуп турар.

Кызыл хоорайга муң ажы бичи уруглар төрүттүнген, эрткен чыл-биле деңнээрге, 200 уруглар хөй болуп турар. Кадык камгалал яамызынын парлалга албанынын берген медээзи-биле алырга, төрүттүнүп турар бичи уругларнын саны республиканын шулту кожууннарында өскөн болуп турар. Ола үеде чурттакчы чоннуң өлүмү чоруу эвээжеп турар. Ынчап кээрге, республикада чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдээзи көвүдөп эгелзэн, а ол көргүзүп Россия деңнелинде бадыйшыкында чоруп турар болгай.

Солун маргылдаа эгелзэн

Август 6-да Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелинч баазынга кинологтарның девискээр маргылдаазы эгелзэн.

Сибирь федералдык округтуң кызыгаар эргелелдеринин б командазы боттарынын азырап өстүрген ыттары эккелген. Белеткели эки ыттары шилип тывары-биле маргылдааны каш хонук иштинде эрттирерин көрүп турар. Ында ниитизи-биле 16 ыты кириштирип турар. Маргылдаа колдуунда дөрт негелде-чурум-биле эртер; дрессировканын ниити чуруму, черни дилеп-тывары, кижини болгаш эт-септи шилири, болгаш чурум үрекчизин дилээри, тудары.

Киевке эрткен маргылдаага

Олимпийжи эвес хевирни спортунга Киевке болуп эрткен Европа чемпионнадынга Тываның төлээзи Начын Монгуш сумо хүрештин 85 кг деңизинге чемпион болган.

Чемпионатка спорттуң 15 аңгы-аңгы хевирлеринге 46 чурттарнын спортчулары киришкен. Начын Монгуш сумо хүрешке Россиянын чыынды командазынын составынче кирген.

Делгелге эгелзэн

60 Маадыр аттыг национал музейнин улуг делгелге залында спортчу чайынналчак көргүзүлгелерни көргүскен республиканын алдарлыг оолдар, кыстарынга тураскааткан «Чемпионнар Тывага төрүттүнген» деп делгелге бодунуң ажылын август 8-те эгелзэн. Оон аңгы-аңгы чылдарда спортчу бедик шыпшыктарже копка изээн спорттуң алдарлыг хоочуннарындан эгелзэш, бо хүннерде үе-чергезинге үлегер-чижек болуп чоруу анык-өскөннү дугайында таныжып, хөйну билип ап болур.

Аргыжары бергедээн

Тере-Хөл кожуунче машиналыг аргыжары дыка берге, автоорук тайга-сын ажылдыр чоруткан болгаш чогуур негелдеге дүүшпес.

Бо чайын вертолет чогуур үезинде ушпайн турар. «Пор-Бажың» шивээзинге келген вертолет аарып-аржаан кижилерге улуг дузаны чедирип турарын тус чернин чурттакчылары бижип турар. Тыванын авиабүдүрүлгези Кунгуртугже көрнүр үези келген боор.

Бистиң корр.

ЧОГААДЫКЧЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Каар бир чүүл – шериг албанын эрттирип турар оолдарнын, соңгаар хоорайларнын студентилеринин байыр туткан чагааларын төлевир чок халас үндезинге редакция парлап турар.

Чылдың үелеринин аайы-биле чагаалар темаларлыг болуру билдингир. Доң кыжын ногаа ажаарынын дугайында, изиг чайын чаа чыл байырлалынын дугайында бижирге, арай таарышпас-ла боор. Уениң аайы-биле келген чагаалар чаңгыс аайлажы бээри кайы хөй. Кожууннарда чурттап турар көдээ бижикчилеривистиң чайгы үеде аржааннар дугайында, наадымны эрттиреринин дугайында утказы демейлешкек чагаалары бисте хөй. Оларны шуптузун салыры болдунмас. Оон чүгле эң чугула, херектиг чүүлдерни арттырып, кыскаладыр ажылдааш, номчукчуларга чедирерин кызыдып турарывысты дыңнадып каайн. Часкы, күскү үелерде сагыш-сеткил аарыг «авторларывыстан» чагаалар келири көвүдөй бээр. Ол чагаалар колдуунда-ла кижини бүрүзүн, чазак-чагырганы чалчаан, литературлуг тыва дылда эвес азы бүтпес күзелин хандырып бээрин дилзэн чагаалар болур.

Тываның Чазаанга адрестээн чагааларын хоолгалааш, бирээзин бисче чорудуп, чурттаар оран-сава айтырыын шийтпирлежип берир деп бижээн чагаалар база бар. Солун редакциязы кижилериниң амы-хууда айтырыгларын шийтпирлежир албан чери эвес деп билзе эки боор. Чурттакчы чоннуң бажың-балгат айтырыын тус чер чагыргаларында харыылап олурар тускай специалистер бар-дыр, бир дугаарында аңаа барып ол айтырыгны көдүрзе чогуумчалыг.

МАЛ БАЖЫ ӨЗҮЛДЕЛИГ

Бо чылдан эгелзэш, республиканың чаа тургустунган Чазаа, эң ылаңгыя ооң Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр дээш улуг кичээнге салып, республика бюджетинден, мурнуку чылдарга бодаарга, хөй түңнүг акша-төгерикти көдээ ажыл-агыйже үндүргени дыка өөрүнчүг.

2007 чылдың бирги чартыы төнгөн, ийги чартыы эгелзэн бо хүннерде республиканың Көдээ ажыл-агый яамызынын мал ажылынын килдизинин начальниги, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги Маадыр-оол Маадырович Сүрүң-оол-биле чай-хос аразында бичи-ле када ужуражып, эртип турар чылдың бирги чартыынын чамдык түңнелдерин сонургаптар аргалыг болдум. Ниитизи-биле июль 1-ниң байдалын көрүп, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, республикада мал бажынын саны бүгү чүзүн аайы-биле өзүлделик болуп турар. Оон кол-колун дараазында сан-чурагайлар-биле бадыйкап болур. Республиканың бүгү ажыл-агыйларынга (көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары, чоннуң хуузунда мал-маганы) эрткен чылдың июль 1-де мыйыстыг бода мал 115400 баш турган болза, бо чылдың июль 1-деги отчет езуугаар 119700 баш чедир азы 4300 башка өскөн, шээр мал (хой, өшкү) 902800 баш турганындан, 1022800 баш

четкен, ол дээрге 120000 башка өскөнү ол-дур. Чылгы мал 28800 турганындан, 31600 баш апарган, өзүлдөзи 2800 баш, иви 1817-ден 2009 баш чедир өзүлдөлик болган, хаван 36200 турган болза, 39700 баш четкен, өзүлдөзи 3500 баш болган. Эскерге, республикада азырап турарывыс малы-вис бүгү чүзүн аайы-биле өзүлделик болгандыр. Ол хамаан-чок куш (дагаа) эрткен чылдың бо үезинде 14500 турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде 15500 апарып, муң башка немешкен, а теве 153 баш турганындан, 11 башка өзүлдөни ап, 164 баш четкен.

Ам малдын чаш төлүн бо чылын кайы хире камгалап алганы-высты сонургап көрээлиңер. База-ла эрткен чылдың бо үези-биле деңнеп көөрге, мындыг-дыр: шээр мал төлүн эрткен чылдын 338294 башты камгалап алган болза, бо чылын 379930 башты

«Шынын чугаалаан кижиге кижини өштүг, шывык туткан кижиге ыт өштүг» дээр ийикпе. Шүгүмчүлөдиг материалдар үнгөн соонда, солун ажылдакчыларынга күш дөгээр чыгыы, кыжанган улус бо-ла келгилээр. Ол кижилер айыылдыг байдалды тургузуп, улорун ат-сывын, чурттап турар адресин долузу-биле негеп туруп бээрлер. Шак оон-на ол кижиниң мөзү-бүдүжү илден көстүп келир. Солуннуң сөөлгү арнынын адаанда «Солунда парлаттыган материалдарнын... айыптыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар», деп бижээн турбужеге, «силер мени чарлаан силер» деп ыйыдып-ла туруп бээр.

Чамдык таварылгаларда шүгүмчүлөдиг материал бижээн авторнун айыптыган чурттап турар черинге чеде бээрге, ындыг бажың-даа чок, ындыг кижиниң ады-сураа безин чок болур. Чажыт ат-биле чагдынып алгаш, улусту бакка суп чоруур кижини, нүгүлчү, кортук, ырбакчы дивейн чүү дээрин билбес мен. Ол дыка чараш эвес хөдөлишкиннер-дир.

Редакциянын адресинге үстүнде айыптынганы ышкаш чүгле ындыг чагаалар кээп турар деп бодай бербезинерни дилеп каайн. Ай санында авторлардан амыдыралдыг бүгү талаларын көргүскен 100-100 чагааларны ап турарывысты үстүнде айыттым. Оларнын темалары каш янзы. Шуптузун чырыкче парлаары-даа болдунмас, солун арны хемчээлдиг. Ынчангаш бижикчилеривистен дилээривис – материалдар эмин эрттир улуг болбайн, 1-4 саазын арнындан ашпас болза эки. Уениң аайы-биле, электроннуг оргтехникага: дискилерге, дискеттерге, флешкага бижээш эккээр болза улам эки ийик.

А номчукчуларга сонургадып, чырыкче чүнү парладыры силернин бүрүн эргенерде, ынчангаш редакция-биле чогаадыкчы харылзааны тудуп, амыдыралчы, ажыл-херекчи чагаалардан бижип турунар...

Айлаң МОНГУШ,

«Шын» солуннуң чагаа килдизинин редактору.

Наадымга уткуштур

камгалап ап, 41636 баш чаш төлдү немей алган, бода мал (инек, сарлык) төлүн эрткен чылын 28144 башты камгалап алган болзувусса, бо чылдың ол-ла үезинде 34726 баш бызааларны камгалап ап, 6582 баш чаш бызааларны эрткен чылдындан хөйну алган-дыр бис.

Яамынын мал ажыл-агыйнын килдизинин тургузуп кааны медээлерин езуугаар көрүп ораарга, эрткен кыш чылыг, мурнуку чылдардан эки болганы-биле база көдээ ишчилерин харыысалгазынын улгатканы, кыштаглаашкынга эки белеткененин ачызында малдын өлүп хораар чоруу дыка кызырыл-

Сөөлгү чылдарда чоннуң хуузунда-даа, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин-даа, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларынын-даа азыралында малдын баш санынын өзүп турары кончуг эки.

ганы илден. Ылаңгыя төрүүр малдын ара салыр чоруу, чаш төлдү хораары сөөлгү 10-15 чылдарнын деңнелинде оранчок кызырылганын эскердим.

Сөөлгү чылдарда чоннуң хуузунда-даа, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин-даа, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларынын-даа азыралында малдын баш санынын өзүп турары кончуг эки. Мээң бодап, эскерип турарым-биле алырга, малдан алган продукция: эт, дүк, сүт аймааның өртээниң чииги, эң

ылаңгыя дүктү каяа-даа сайгарып алыры берге. 2000-2002 чылдарда ангор өшкү дүгү бир килограммда 60-90 хире рубльге чоруп турган. Ол дээрге дыка эки өртөк турган чүве. А оон дараазында чылдардан эгелзэш-ле, ол «өөрүнчүг» өртөк баткан. Амгы үеде эң-не эки өртөк 40 хире рубль. Хой дүгү мырыңай өртөк чок, эң үстү 8 хире рубль.

Сөөлгү чылдарда чүгле көдээ эвес, Кызыл хоорайда безин чурттап турар чоннуң малды тудуп, оон судун саап ижип, эддин чөмгө ажыглап турар апарганы мактанчыг. А чүгле хомуданчыг чүүл – көдээде-даа, хоорайда-даа чагырга черлеринин мал азырап турар хамаатыларже кичээнге салбайн турары. Малды кыш ажыры азырап алыры-биле аңаа чөм белеткеп алыры безин дыка берге.

Хоорай чоогунда сизен кезип ап болгу дег черлерден чүгле машина-техникалыг, дем-бүлелиг кижилер сизини белеткеп ап турар, а арктаннары улуг өртөк-биле садып ап турар.

Тываның малы өзүп турары дыка эки-дир, ынчангаш мал азырап-өстүрүп турар бүгү хамаатыларны болдунар-ла шаавыс-биле деткири, оларнын хей-адын көдүрери кончуг чугула.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

ШАҢНАЛДАР ШЫЫРАК

Республика Хүнүнге болгаш малчыннарнын чылды түңнээн улуг байырлалы – Наадымнын эгелээринге чедир санныг хонуктар арктан. Бо чүгле ажыл-ишчи эвес, а спортчу база байырлал болганда, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелинин даргазы Мерген Чылбааевич Ооржак-биле байырлалга хамаарышкан кыска интервьюну бистиң корреспондентивис кылган.

– Мерген Чылбааевич, кожуун-даа, республика-даа чергелиг улуг байырлалдар спортчу мөөрейлер чокка эртер эвес. Бо чылын Наадым байырлалында кызылчылар болгаш найысылалдын аалчылары чүнү сонургап көөр ирги?

– Чоннуң байырлалынын спортчу хемчеглери август 9-та эгелээрин номчукчуларга дыңнадын. Кызылдын национал паркында шыдыраачыларнын клубунга эр болгаш херээжен ойнакчылар ортузунга шыдыраа маргылдаазы-биле спортчу мөөрейлер эгелээр. Республиканың бо чылгы чемпиону ат дээш чижилгелиг демисел эгелеп, бодунуң көрүкчүлерин хаара тудары билдингир. Дараазында,

12-ниң хүнүнде Эрзин — Кызыл аразынын чазагыг оруунга узун хемчээлдин – 42 км 195 метрге марафон чарыжы болур. Спортчу маргылдааның чемпионнарынга машина шаңналдарын берип эгелээни спортчулар ортузунга чижилгени улам күштелдирип, киржир кижилеринин санын көвүдеткен билер силер. Бо удаада шыырак белеткенип, киржир күзелдин илередип турар спортчулар кээп турар аларды.

Ол-ла хүн август 12-де Тываның 5 чылы аттыг стадионга ча адарынга республика чемпионнады эртер. Бистиң республиканың ча адыкчылары россияжи болгаш делегейиниң спортчу ареналарында бедик көргүзүлгелерни көргүс-

пушаан, мурнуку одуругда чоруп, Россиянын чыынды командазы-биле белеткелдерни эртип, өске регионнарнын спортчуларынга күштүг удурланыкчылар бооп турарын демдегеп каайн. Ынчангаш бистиң часпас адар оолдар, кыстарывыстың мөөрейин кээп көөрүнчө аарыкчыларны чаладым. База ол-ла хүн «Хүреш» стадионунга 1989 чылдан бээр төрүттүнген 256 анык мөгенин хүрежи база болур. Сөөлгү чылдарда мөге кижиниң ат-алдары улам бедип, аңаа деткимче база көскүзү-биле улгаткан. Чүзү олурар анык мөгелеривистиң аваангыр-туттунгур, дүрген чараш хүрежинге чон-даа арбын келир деп билер мен. Бо спортчу маргылдаалар Республика Хүнүнге болгаш Бүгү-российжи Күш-культурунун хүнүнге тураскаадып эртер.

– Аът чарыжы, улуг мөгелериниң хүрежи...

– Көдээ ишчилеринин байырлалы – Наадым хүнү – 15-те Тос-Булакка аът чарыжынын беш аңгы хевиринг маргылдаа болур. Аъттын ээлери болгаш мунукчулары бир хонук бурунгаар бүртүкелди эрткеш, дугаарларын алыр. А 16-нын хүнүнде улуг 256 мөгенин хүрежи «Хүреш» стадионунга болур.

– Байырлал хүннеринде эртер спортчу маргылдааларнын оон мурнунда чылдардан ылгалы чүү

болуп турары, Мерген Чылбааевич?

– Моон мурнунда чылдарда спортчу хемчеглер шупту чергелештир, чижээлээрге, марафон чарыжы-биле улуг мөгелер хүрежи, аът чарыжы биле анык мөгелер хүрежи деңге чоруп турган болза, ам кол-ла чүве бистин чонувуска, көрүкчүлерге, эптиг кылдыр программаны таарыштыр тургускан. Кызылчылар-даа, найысылалдын аалчылары-даа шулту маргылдааларны көрүп болур аргалыг. Бир маргылдаага киржип турар спортчу өске хүнде база бир маргылдаага чоп киржип болбас деп. База бир кол чүүл – маргылдааларны үе-шагында эгелээри-биле бүртүкээшкенин бир хүн бурунгаар доозарын чурумчуткан.

– Маргылдааның тиелекчилерин кандыг-кандыг шаңналдар манап турар ирги?

– Чылдан чылче шаңнал фондурлары экижи олурарын эскерип тур боор силер. Бо удаада ол чаагай чаңчылды эдерип, спортчуларны хомудатпазын өөренип көргөн бис. Чогум кандыг шаңнал дээрин силернин солуннуң хөй санныг номчукчулары байырлал хүннеринде «аарыкчыла» келгеш, чемпионнар-биле деңге шыырак дээш шаңнал-макталга өөрүүр деп чугаалап болур мен.

Айрада МОНГУШ чугаалашкан.

Мерген ОНДАР:

«Чон бойдус-байлаавыстан акша ажылдап ап өөрени берген...»

Чоокта чаа Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйының чаа директору М.А.Ондар-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ажил-агыйы чугааны чоруткан. Мерген Алексеевич-биле интервьюну мооң адаанда парладывыс.

Директор М.А.ОНДАР.

—Мерген Алексеевич, Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйының төөгүзү-биле «Шын» солунуң номчуучуларын таныштырып көөр силер бе?

—«Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйы» күрүне албан чери 1967 чылда Россия Федерациязының Арга-арыг ажил-агый яамызының болгаш Россия Федерациязының Чазаның доктаалы-биле үндезилетинип тургустунган. Эге дээрзинде ажил-агыйның иштинге ийи лесничество кирген: Кызыл кожуунуң болгаш Эрэбектин. Ол-ла чылын үр-даа болбаанда, Черби лесничествозун база Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйыга кадыпкан.

1988 чылдың август айның 5-те РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң №310 «РСФСР-ниң арга-арыг ажил-агыйларын эргелеп-башкарынын чингын схеманың дугайында» доктаалына, 1988 чылдың июнь 28-те Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун хүлээп алганы чарлыгына, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1988 чылдың август 29-та хүлээп алганы №140 доктаалына база РСФСР-ниң Арга-арыг ажил-агый

Эрэбектин мастер участогун дүжүргөн.

А директорлаан кижилерниң төөгүзүн чугаалаар болза мындыг: 1967-88 чылдарда Михаил Павлович Середин ажилдаан. Оон ажилдап турар үезинде арга-арыг ажил-агыйының үндезин баазасы тургустунган. 1991-2002 чылга чедир Валерий Иванович Шишкин директорлаан. 2002 чылдан 2007 чылга чедир Виктор Александрович Исаев ажилдаан. Ол арга-арыг ажил-агыйының хоочун ажилдакчызы болур – барык 30 ажыг чыл дургузунда ажилдаан. Бо чылдың январь айдан эгелеп мен томуйлаттым.

—Амгы ажилдап турар коллективти, ажил-агыйында онзагайларын таныштырып көөр силер бе, Мерген Алексеевич?

—Бо хүннерде коллективте 68 кижиге ажылдап турар. Оларның кол нуруузу боттарының ажилына бердинген, ээ-харысалгалыг, тускай эртемниг специалистер болур. Онзагай талазы-биле чугаалаар болза, арга-арыг күрүне өңчүзү болганда, кылып чорудуп турар ажилывыс – арга-арыгны камгалаар, ону өстүрер, өрттен

чорудуп турар. Мурнуку чылдарда күрүне инспекторлары бооп ажылдап турган специалистерни сөөлгү үеде оранчок кызырган. Мастерлер арга-арыгның учедун кылып. Олар арга-арыгны хөлезилелге алган болгаш ыяш болбаа-зырадылгазында ажылдап турар улуска черлер аңгылап бээр. Арга-арыгга чурумну база тайылбырлаар. Арга-арыгны тудугга хереглээр черлерниң талазы-биле документилерни карта аайы-биле шыйып кылып турар. Өрт өөскөөн болза, ону өжүрер 10 кижиге составтыг өрт-химиктиг станция дээр мобилдиг бөлүк бар. Бригадир С.А.Райков. Өрт болган черге чеже ыяш өрттенгенин, кайы хире когал чедиргенин акша-түнчө шилчидер ажилдарны чорудар инженерлер бар. Организацияларга ногаажыдылга ажилына чагыг езугаар өзүмнер база чарып турар бис – харын кылып турар ажилывыс-ла хөй. Оон аңгыда онза чүве, Черби лесничествозунда сад бар. Ында яңы-бүрү кат-чимис аймаан өстүрүп, ажаап турар. Хөй чылдарда ажилдап келген арга-дуржулгалыг мастер Надежда Федоровна Медведеваны онзалап демдеглекээр-дир мен. Черле ынчаш хөй чылдарда эки ажилдаан чамдык кадрларны адап көрейин. Олар кымнарыл дээрже, бухгалтер Л.Н.Шишкина, материал-техниктиг хандырылга инженери Л.А.Серикова, кадрлар талазы-биле инженер Л.С.Петухова, амгы үеде кол лесничий Е.В.Леонова, Чербинин лесничийи С.А.Никитин, механик В.Г.Никитенко, садтың бригадирлери болгаш агрономнары: Т.Н.Коновалова, В.П.Никитенко, Т.Н.Косачева, Н.П.Яцун – олар хөй чылдарда үре-түнчелдиг ажилдап келгеннер.

—Чербиде садка ажилдарны каян чорудуп эгелээни?

—Садка кат-чимисти 1965 чылдан эгелеп олуртуп эгелээн. Аңаа бүгү ажилдарны ол үеде Арга-арыг ажил-агыйының Тывада эргелелиниң даргазы Терентий Иванович Воронков, оон оралакчызы Василий Семенович Пугачев бот-идепкей-биле эгелээн болуп турар. Амгы үеде ук садта ажилдап турар Н.Ф.Медведева, авазы Анна Афанасьевна Балязинааны, лесничий Виктор Петрович Барковтуң аттарын маңаа демдегеп чугаалавас арга чок. Ылаңгыя Афанасьевна бодунуң уруунга чүгле арга-дуржулгазын эвес, а кылган ажил-ижинге бердинген ынакшылын дамчыдып шыдаан.

—Харылап турар чер-девискээр талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

—Арга-арыг фондузунуң шөлүн алгаш көөр чүве болза, Черби лесничествозунуң харылап турар чери кончуг делгем, улуг болуп турар – 237.417 гектар. Ында кижиге болгаш машина-техника четпес черлер база бар. Ынчалза-даа Черби лесничествозунуң ажилдакчылары бо сөөлгү чылдарда багай эвес ажилын көргүзүп шыдааннар. Чүл дизе, садтың берген ногаа-чимизинин дүжүдүн база белеткөөн ыяшты садып-саарып, багай эвес орулганы кирип алган бис. Кызыл лесхозунуң девискээри – 210.080 гектар.

—Рынок үези болганда, ажил-агый орулга ажилдап алыр аргаларны көрүп турарыйнаан. Садтың кат-чимизинден аңгыда, орулга кирип ап турар ажилдарыңар бар бе?

—Тудуг материалдарын, топпак ыяшты, манзаларны, херим-кажаа өргөннерин садып турар бис. Чиңге чудуктардан бичежек баняларны база бистиң оолдар

кылып турар. Юридиктиг албан черлери-биле аңгы керээ чарып алгаш, одаар ыяш-биле хандырып турар бис. Оон аңгыда Дус-Хөлде пансионатывыс бар. Оон база орулга кирип турар. Эрткен чылын 6 тонна чыжыргана белеткедвис. Ону чонга садып турдувус. Чогаадыкчы улустар турар, оларның-биле керээ чаргаш, чыжырганының хандызын база кылып садып турдувус. Ам-даа ийи тонна чыжыргана хандызы бар. Ону бир чогаадыкчы сайгарлыкчы эт тыртыр машинага движок чогаадып, муфта, ремень таварыштыр кылгаш, тыртарга, оон чыжыргана хандызы үнер кылдыр чогааткан. Савалаарын дорт-ла сүт заводу-биле дугурушкаш, бир-ийи литринин саваларыңа куткан. Ону «Ручеек» садыгга-даа садып турдувус, колдуунда боттарывыстан үндүр садып тур бис.

—Кат-чимис, тоорук дээр чижектиг бойдустуң байлактары арга-арыг ажил-агыйлары белеткеп турар бе, Мерген Алексеевич?

—Сөөлгү чылдарда, көрүп тур силер ыйнаан, чижилге улгаткан. Чон бойдус-байлаавыстан акша

раманы садып алдывыс. Тайгада электри энергиязы бар эвес, ол мотоцикл моторун чогааткаш, привод кылып алган – ленталыг пилорама. Ында, тайгада-ла, брус-тарны, манзаларны белеткеп хирээлеп турар. Кылган ажилының 40 хуузун бодунга алып, артканын бис садып-сайгарып турар бис.

—Бо чай кончуг изиг, кааң болганы-биле өрттер хөй болган болгай...

—Ийе, бистиң харылап турар девискээривиске 8 өрт болган: Черби девискээринге-5, Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агый девискээринге-3. Тайга станциязы ийи катап өрттенген, ону өжүрдүвүс. Ондум тайгазынга өрттү база өжүргөн бис. Артканнары Таспы ынчаар, ол черлерге болгулаан.

—Бир-тээ, силерниң ажил-агый 1967, чылда тургустунган чүве болганда, бо чылын силерниң юбилейлиг чылыңар болур-дур. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Мерген Алексеевич?

—Ийе, бистиң арга-арыг ажил-агыйы тургустунгандан бээр бо чылын 40 харлаан. Ынчангаш юбилейлиг чылда удуртур-баш-

Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйының коллективи.

ажылдап ап өөренип бар чыдар. Кат-чимисти, тоорукту бистерден чөпшээрел бижидип алгаш, хөйү-биле белеткээш, рыноктарда болгаш хуу сайгарлыкчыларга-даа мөөнү-биле дужаап турар болу берген. А бистиң ажил-агыйлар ону шоолуг-ла белеткевес апарган.

—Силерге хамааржып турар ийи лесхозта пилорама бар бе?

—1980 чылдарда ыяш болбаа-зырадып, тудуг материалдары белеткээр ажилды аңгылап каапкан турган. Тывада бар 10 лесхоз-

таар черге хөй чылда ажилдаан хоочун ажилдакчыларны, эки ажилдыг специалистерни шанналмакталче кириери-биле дилег бижээн мен. Чүгле бис эвес, Таңды лесхозу 60 харлаан, Балгазын лесхозу база-ла 40 харлаан. Ынчангаш үш лесхоз катчып алгаш, август айда Чагытай хөл кыдыныга спартакиада эрттирип, юбилейисти демдеглээринге белеткенин, ону төлептиг уткуур дээр кызып ажилдап тур бис.

Тыва Республиканың Чазаның болгаш Арга-арыг агентилелиниң

Черби лесничествозунуң сад ажилчынары.

яамызының эргелеп-башкарап тургузгуну экижидер сорулга-биле 1988 чылдың сентябрь 27-де хүлээп алганы дужаалы езугаар Тыва АССР-ниң Арга-арыг ажил-агый яамызын Тываның девискээр арга-арыг ажил-агыйының бүдүрүлгеге каттыжышкыны кылдыр эде тургускан. Ол-ла доктаал езугаар Кызыл кожуунуң арга-арыг ажил-агыйы тургустунган каттыжышкының башкы азы кол бүдүрүлгези кылдыр көрдүнгөн. 1991 чылда

болгаш кам-хайыра чок аажылалдан кадагалаар. Чонга ажыктыг кылдыр ажылгалга ыяш кезер, тудуг материалдары белеткээр, дузалал ажил-агыйларын сайзырадыры-биле кылып чорудуп турар ажилдарга документилерни долдуруп турар. Бо бүгү ажилдарны арга-арыг инженерлери, мастерлер, лесничийлер харылаар. Оон аңгыда олар харылап турары девискээрлерин үргүлчү контрольдап, тегерип көөр ажилдарны

Чунар-бажың кылып турар оолдар.

тан Балгазын болгаш Кызыл кожуунуң лесхозунда пилорама чок. Артканнарында бар, хирээлеп турар, чүгле белеткеп турар хем-чээли кончуг улуг эвес. Колдуунда олар кыраан, ирзэн ыяштарны аштап-арыглар санитарлыг кезилдени чорудуп, топпак ыяш белеткеп турар. Бо лесхозка мен ажилдап кээримге, пилорама чок турган. Бир хуу сайгарлыкчы кижиге керээ чаргаш, лесосекада пило-

мурнундан кончуг кичээнгейли-биле өртке удур база шөлээ-чөпшээрел чокка ыяш кезер, оорлап садар талазы-биле ажилдарны уштап-баштап, контрольда ап турар апарганы өөрүнчүг.

—Интервью бергениңер дээр чептирдим.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузазының төлевирлеринин республика стандарттарының дугайында 2005 чылдың декабрь 1 №1340 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2005 чылдың август 29-та №541 «Чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузазының федералдыг стандарттарының дугайында» доктаалында үндезилээш, республика бюджетинден Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларга үндүрүп берип турар бюджеттер аразының трансферт хемчээлин тодарадыр сорулгабиле, ооң иштинде чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузазының төлевирлер талазы-биле саң-хөө дузазын чедирери-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузазының төлевирлеринин дараазында республика стандарттарын тургузар;

а) чуртталга бажыңнарын ажаап тударының болгаш септелгезинин база коммунал ачы-дузазын бээринин экономика үндезинин чарыгдалын 100 хуу хемчээлге хамаатыларның төлээринин деңгелинин республика стандарты;

б) чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузазының төлевиринге хамаатыларның бодунуң чарыгдалының үлүүнүн эң үстүкү хемчээлинин республика стандарты өг-бүлениң ниити орулгазының 22 хуузуңуң хемчээли болур;

в) чуртталга бажыңнарының шөлүнүн социал хемчээлинин республика стандарты 1 хамаатыга чурттаар оран-саваның ниити шөлүнүн хемчээли 18 дөрбелчин метр;

г) Тыва Республикага бир дөрбелчин метр чурттаар оран-сава шөлүңге айда чуртталга-коммунал ачы-дузазын бээринин өртээниң үстүкү хемчээлинге республика стандарты капсырылгага дүүштүр 47 рубль

(чурттаар оран-саваны ажаап тудары болгаш амгы септелгези, чылыг хандырылгазы, изиг болгаш соок суг хандырылгазы, сугну аңгылаары, электри, газ хандырылгазы).

д) Тыва Республика талазы-биле ортумаа-биле бир дөрбелчин метр чурттаар оран-сава шөлүңге айда чуртталга бажыңнарының капитал септелгезинин өртээниң республика стандарты капсырылгага дүүштүр 2,5 рубль.

2. Бо доктаал 2006 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирер.

3. Күжүн чидирген деп санаар;

Тыва Республиканың Чазаның 1997 чылдың октябрь 24-те № 513 «Тыва Республикага чуртталга-коммунал ачы-дузазының реформазын дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» бадылаан доктаалын, Тыва Республикага чуртталга-коммунал ачы-дузазын реформазының Програмазының 4-кү кезээниң 3 болгаш 4-кү пунктуларын, 5-ки кезээниң 3-кү пунктузуң;

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылда декабрь 22-де №1173 «2005 чылда чурттаар оран-саваның капитал септелгезинин чарыгдалын дуглаары болгаш чурттаар оран-саваның база коммунал ачы-дузазының төлевирлеринин республика стандарттарының дугайында» доктаалын.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезинин эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың декабрь 1 №1340 доктаалында

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар талазы-биле 2006 чылда айда 1 дөрбелчин метр ниити чурттаар оран-сава шөлүңге чуртталга бажыңнарының капитал септелгезинин өртээ болгаш айда 1

дөрбелчин метр чурттаар оран-сава шөлүңге чуртталга-коммунал ачы-дузазын бээринин өртээниң үстүкү хемчээлинин республика стандарттары

№	Кожууннар, хоорайларның ады	Чуртталга-коммунал ачы-дузазының өртээ	Чуртталга фондузунуң капитал септелгезинин өртээ
1.	Бай-Тайга	12,96	0,62
2.	Барыын-Хемчик	60,02	0,23
3.	Чөөн-Хемчик	59,56	1,72
4.	Каа-Хем	51,53	2,02
5.	Кызыл кожуун, ооң иштинде:		
	Каа-Хем суур	45,85	2,45
	Сукпак суур	53,85	0,35
	Кур-Чер суур	53,85	0,35
6.	Мөңгүн-Тайга	14,97	1,29
7.	Өвүр	12,96	0,65
8.	Бии-Хем	56,96	2,58
9.	Сүт-Хөл	12,96	0,65
10.	Таңды	59,76	0,32
11.	Тере-Хөл	5,14	-
12.	Тес-Хем	12,56	0,25
13.	Тожу	14,97	1,07
14.	Улуг-Хем	55,14	1,57
15.	Эрзин	12,96	0,47
16.	Чеди-Хөл	62,74	3,27
17.	Чаа-Хөл	59,09	0,46
18.	Кызыл хоорай	49,31	2,85
19.	Ак-Довурак Шупту	54,77	3,02
		47,00	2,50

2007 чылдың 1 кварталында оларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин көргүзүглеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының рейтингинин дугайында

2007 чылдың июль 12 Кызыл хоорай №727

2007 чылдың май 17-де №614 «2007 чылда Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң Айыткалын ботандыраарының талазы-биле хемчеглерни бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаттынган хемчеглеринин 5-ки пунктузун болгаш 2006 чылдың июль 13-те №875 «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының социал-экономиктиг хөгжүлдезинин көргүзүглеринин талазы-биле, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының бюджеттеринин боттарының орулгалары-биле хандырынганының рейтингинин тодарадырының методиказын бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалын ботандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. - 2007 чылдың I кварталында социал-экономиктиг хөгжүлдезинин көргүзүглеринин болгаш бодунуң орулгаларының өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының (кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) түңнел рейтингинин (№1 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталының байдалы-биле улуг болгаш ортумаа организацияларның үлетпүр продукциязының бүдүрүлгезинин өзүлдезинин (тывыш болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин, электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүрүп база хуваап турар организацияларның саарылгазының) темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№2 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында көдээ ажал-агыйның ниити продукциязының өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№3 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында бүрүткетинип турар ажал чок чорукту өскертиринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№4 капсырылга);

ципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№4 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында үүрмектеп садыглаашкының саарылгазының өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№5 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында чонга амыдыралга херек ачы-дуза чедирилгезинин хемчээлинин өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№6 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында бюджетинин бодунуң орулгаларының өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№7 капсырылга);

- 2007 чылдың I кварталында ажал төлевиринин айда ортумаа өзүлдезинин темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№8 капсырылга) бадылаар.

ликаның муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле рейтингинин (№8 капсырылга) бадылаар.

2. Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызы, Тыва Республиканың Көдээ ажал-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агенттигел темпинин кудулаашкынын болдурган муниципалдыг тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин көргүзүглеринин баш удур көрдүнген уjur-дузазын чедип алырының талазы-биле хемчеглерни алыр.

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парладыр.

4. Бо доктаалдың күүселдезинин контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының девискээр хөгжүлдезинин болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле кады ажалдажылга эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың Чазаның доктаалында №1 капсырылга

2007 чылдың I кварталының байдалы-биле социал-экономиктиг хөгжүлдезинин көргүзүглеринин, бодунуң орулгалары-биле хандырынганының талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының ТҮҢНЭЛ РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнуң (кожууннуң) ады	Муниципалдыг тургузугнуң чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнуң Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Түңнел рейтинг	2007 чылдың I кварталының түңнелдери-биле түңнел ээлээн чери
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	6,2	1
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	6,5	2
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	6,9	3
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	7,5	4
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Суктер-оол	7,7	5
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	8,6	6
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	8,7	7
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	8,9	8
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	9,1	9
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	9,3	10
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	9,5	11
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	10,1	12
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	10,2	13
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	10,6	14-15
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	10,7	14-15
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	11,5	16
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	12,1	17
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	12,7	18
Бии-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	13,2	19

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың Чазаның доктаалында №2 капсырылга

2007 чылдың I кварталының байдалы-биле улуг болгаш ортумаа организацияларның үлетпүр продукциязының бүдүрүлгезинин өзүлдезинин (тывыш болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин, электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүрүп база хуваап турар организацияларның саарылгазының) темпелеринин талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнуң (кожууннуң) ады	Муниципалдыг тургузугнуң чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнуң Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түңнелдери-биле түңнел ээлээн чери
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	162,00	1
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	144,50	2
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	122,60	3
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Суктер-оол	121,20	4
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	120,50	5
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	117,09	6
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	114,00	7
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	112,20	8
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	110,10	9
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	106,30	10
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	105,80	11
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	102,80	12
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	100,00	13
Бии-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	95,60	15
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	85,73	14
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	82,80	16
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	42,10	17
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	16,70	18
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	5,80	19
Районнуң ортумаа-биле			98,31	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №3 капсырылга

2007 чылдың I кварталында көдээ ажил-агыйның ниити
продукциязының өзүлдезиниң темпилериниң талазы-биле
Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен
чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	340,00	1
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	320,00	2
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	183,50	3
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	154,60	5
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	154,30	4
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	140,40	6
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	130,00	7
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	109,80	8
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	107,39	13
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	106,10	9
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	102,90	10
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	98,10	11
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	89,30	12
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	83,40	14
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	74,90	15
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	54,40	16
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	0,00	17
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	0,00	18
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	0,00	19
Районнун ортумаа-биле			140,82	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №4 капсырылга

2007 чылдың I кварталында бүрүткеттинип турар ажил чок
чорукту өскертириниң талазы-биле Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың
ол-ла үезинге хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	67,80	1
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	68,00	2
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	71,60	3
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	75,75	4
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	79,00	5
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	80,70	6
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	82,70	7
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	89,20	8
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	68,00	9
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	93,60	10
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	94,00	11
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	95,80	12
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	95,80	13
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	101,50	14
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	104,90	15
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	105,00	16
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	110,00	17
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	120,00	18
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	122,90	19
Районнун ортумаа-биле			90,83	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №5 капсырылга

2007 чылдың I кварталында үүрмектеп садыглаашкынның
саарылгазының өзүлдезиниң темпилериниң талазы-биле Тыва
Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен
чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	200,00	1
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	166,90	2
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	160,60	3
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	158,00	4
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	147,80	5
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	144,60	6
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	139,00	7
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	135,00	8
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	125,60	9
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	123,80	10
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	122,90	11
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	120,60	12
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	120,60	13
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	118,90	14
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	113,80	15
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	106,50	16
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	104,40	17
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	102,90	18
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	72,7	19
Районнун ортумаа-биле			130,98	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №6 капсырылга

2007 чылдың I кварталында чонга амыдыралга херек ачы-
дуза чедирилгезиниң хемчээлиниң өзүлдезиниң
темпилериниң талазы-биле Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге
хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	318,20	1
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	287,50	2
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	159,10	3
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	154,50	4
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	115,70	5
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	98,80	6
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	89,70	7
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	85,10	8
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	45,50	9
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	24,50	10
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	18,80	11
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	0,00	-
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	0,00	-
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	0,00	-
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	0,00	-
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	0,00	-
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	0,00	-
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	0,00	-
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	0,00	-
Районнун ортумаа-биле			127,04	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №7 капсырылга

2007 чылдың I кварталында бюджетиниң бодунун
орулгаларының өзүлдезиниң темпилериниң талазы-биле Тыва
Республиканың муниципалдыг тургузугларының эрткен
чылдың ол-ла үезинге хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	166,00	1
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	151,00	2
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	150,00	3
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	148,00	4
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	146,00	5
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	145,00	6
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	С.Х.Кочаа	133,00	7-8
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	133,00	7-8
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	131,00	9
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	130,00	10-11
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	130,00	10-11
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	128,00	12
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	127,00	13
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	125,00	14
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	124,00	15-17
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	124,00	15-17
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	124,00	15-17
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	122,00	18
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	117,00	19
Районнун ортумаа-биле			134,42	

2007 чылдың июль 12-де №727 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалына №8 капсырылга

2007 чылдың I кварталында ажил төлевириниң айда ортумак
өзүлдезиниң темпилериниң талазы-биле Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузугларының эрткен чылдың ол-ла үезинге
хуулар-биле
РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында 2-ги хевирге)

Муниципалдыг тургузугнун (кожууннун) ады	Муниципалдыг тургузугнун чагыргазының даргазының Ф.А.А	Муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының даргазының Ф.А.А	Көргүзүүнүн чугулазы	2007 чылдың I кварталының түннелдери-биле түннел ээлзэн чери
Бай-Тайга кожуун	М.С.Монгуш	Кочаа С.Х.	142,60	1
Өвүр кожуун	А.С.Куулар	Ш.Д.Саая	135,90	2
Чеди-Хөл кожуун	Н.И.Дартай-оол	В.Д.Сүктер-оол	134,90	3
Сүт-Хөл кожуун	М.Б.Донгак	Э.Б.Монгуш	132,90	4
Тожу кожуун	В.К.Торжу	У.Ч.Бараан	132,50	5
Эрзин кожуун	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	131,70	6
Тере-Хөл кожуун	Г.В.Дондуп	Л.И.Шижээ	128,70	7
Чаа-Хөл кожуун	Д.К.Балбан-оол	А.М.Седен	128,50	8
Би-Хем кожуун	В.Н.Гончаров	Е.Б.Анпилогова	127,50	9
Барыын-Хемчик кожуун	И.С.Идам-Сюрюн	В.С.Томбулак	126,40	10
Тес-Хем кожуун	В.С.Орус-оол	С.А.Санчат	126,10	11
Каа-Хем кожуун	А.А.Салчак	М.М.Анчи	125,70	12
Мөңгүн-Тайга кожуун	С.О.Салчак	Ш.И.Намы	124,40	13
Кызыл кожуун	С.К.Ондар	А.Х.Монгуш	124,10	14
Чөөн-Хемчик кожуун	А.Н.Тюлюш	А.Н.Тулуш	122,30	15
Кызыл хоорай	Д.К.Донгак	Ю.Ю.Ананьин	120,30	16
Таңды кожуун	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	118,40	17
Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	118,40	18
Улуг-Хем кожуун	В.К.Пюрюна	В.М.Дамдын	113,70	19
Районнун ортумаа-биле			127,12	

2006 чылда оларның социал-экономиктиг хөгжүлдээнин көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының рейтингиниң дугайында 2007 чылдың июль 12 Кызыл хоорай №726

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының чагыргаларының ажылының үре-түннелдин бедидер сорулга-биле база 2006 чылдың июль 13-те №875 «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының социал-экономиктиг хөгжүлдээнин көргүзүглериниң талазы-биле, муниципалдыг тургузуларның бюджеттериниң боттарының орулгалары-биле хандыртынганының рейтингиниң тодарадырының методиказын бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын боттандырыр сорулга-биле Тыва

Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. - 2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынарлыг көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының (кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) түңнел рейтингиниң (№1 капсырылга);

- 2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынарлыг көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының (сумулар-

ның болгаш хоорайларның) түңнел рейтингиниң (№2 капсырылга) бадылаар.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының рейтингиниң тодарадырының түңнелдери-биле тиилчекчилер кылдыр дараазында черлерни санаар: социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынарлыг көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының (кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) аразында: Кызыл кожуун - 1 черни; Тожу кожуун - 2 черни; Каа-Хем кожуун - 3 черни;

социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынарлыг көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының (сумуларның болгаш хоорайларның) аразында:

Тожу кожуунуң Тоора-Хем сумузу - 1 черни;

Тере-Хөл кожуунуң Шынаа сумузу - 2 черни;

Каа-Хем кожуунуң Сизим сумузу - 3 черни ээлээн.

3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцелиясы бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парладыр.

4. Бо доктаалды күүселдезиниң контролун Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының девискээр хөгжүлдээнин болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле кады ажылдажылга эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 12-де № 726 доктаалыга № 1 капсырылга

Тыва Республиканың 2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынар көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының каттышкан рейтингизи

Table with 28 columns: Name of municipality, Total population, and various economic indicators with their respective ranks. Rows include districts like Кызылский, Тоджинский, Каа-Хемский, etc.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 12-де № 726 доктаалыга № 2 капсырылга

Тыва Республиканың 2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин кол шынар көргүзүглериниң талазы-биле Тыва Республиканың көдээ болгаш хоорай чурттакчылыг черлериниң каттышкан рейтингизи

Table with 28 columns: Name of settlement, Total population, and various economic indicators with their respective ranks. Rows include settlements like Тожу-Хем, Шынаа, Саяны, etc.

Table with multiple columns: Наименование муниципального образования, Итого мест, Производство промышленной продукции на душу населения, руб., Удельный вес продукции обрабатывающей промышленности в производстве промышленной продукции, %, Объем отгруженной продукции на душу населения, руб., Удельный вес продукции обрабатывающей промышленности в производстве промышленной продукции, %, Ввод жилищных объектов, тыс. кв. м, Удельный вес продукции обрабатывающей промышленности в производстве промышленной продукции, %, Уровень безработицы, %, Объем потребления коммунальных услуг населением, тыс. куб. м, Коэффициент износа жилищного фонда, %, Объем инвестиций в основной капитал, руб., Доля образовательных учреждений с доступом к локальным сетям учебного заведения к Интернету по высокоскоростным каналам, %, Собственные средства местных бюджетов на душу населения, руб.

Республиканың Наадым байырлалын эрттирериниң дүрүмнөрүн доктаадырының дугайында база республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында мөөрейни организаастаарының дугайында

2007 чылдың июль 27 №747 Кызыл хоорай. Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза: 1. Бердинген: чыл санында болуп эртер республиканың Наадым байырлалын эрттирериниң дугайында Дүрүмнү; республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында мөөрейни организаастаарының дугайында Дүрүмнү;

Республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында мөөрейни организаастаарының дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити дүрүмнөр, сорулгалар 1.1. Республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени чаалап алыры-биле кожууннар аразында мөөрей (моон ыңай - Мөөрей) чылдың-на көдээ ажил-агыйның чыл түннелдери-биле отчеттуг чылдың дараазында чылын январь 1-де болуп эртер. Мөөрейниң тиелекчизи кожуун республиканың Наадым байырлалын эрттирериниң дугайында Дүрүм эзугаар бодунуң девискээринге байырлалды хүлээп алыр эргени алыр. 1.2. Мөөрейни эрттирериниң сорулгазы көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериниң аразында чарыш хей-аьдын көдүрери болгаш ажил-агыйның бүдүрүкчүлүүн бедидери, бүдүрүлгениң хемчээлин улгаттылары, көдээ ажил-агый барааннарының конкуренция тургузуп шыдаар кылдыр шынарын экижидери база социал адырны хөгжүдери болгаш көдээ чурттакчыларның хей-ниити идепкейлиин көдүрери болур. 2. Мөөрейниң тиелекчизин тодарадыр чуруму 2.1. Мөөрейниң түннелдерин чылдың-на республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени берип турар муниципалдыг тургузулгаларың көргүзүлгелерин тодарадырының Методиказы эзугаар, муниципалдыг тургузулгаларың ажилының комплекстиг көргүзүлгелерин, «Агроулетпүр

2.1. Наадымны чылдың-на кожууннар аразында көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң болгаш социал адырның хөгжүлдезиниң эне эки көргүзүлгелери дээш мөөрейниң түннелдери-биле база хей-ниити корумчурумун хандыраар, кожуунну чаагайжыдар талазы-биле муниципалдыг тургузунуң администрацияларының ажилының түннелдери-биле Наадымны хүлээп алыр эргени чаалап алган кожууннуң төвүнге эрттирер.

2.2. Наадымны ниитилел-политиктиг, культурулг болгаш спортчу-массалыг углануышкының яңы-бүрү хемчеглериниң комплекзин хевирлиг кылдыр организаастаар болгаш эрттирер. Байырлыг хемчеглерин иштинче Тыва Республиканың кожууннарының аразында, өнчү-хөреңгиниң аңгы-аңгы хевирлеринге хамааржыр бүдүрүлгө черлериниң болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгө коллективтериниң аразында, көдээ ажил-агый барааннарының хууда бүдүрүкчүлериниң аразында мөөрейниң тиелекчилерин хүндүткеп байырлаарының акциязы кирирнер.

2.3. Наадымның программазынче көдээ ажил-ишчилерниң уран-шевериниң профессионал мөөрейлери, көдээ ажил-агыйның болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң чедишкенириниң делгелгези, мал, куш болгаш үрезин материалының делгелгесадыг жалажылгазы, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң болгаш продукциязын болбаазырадырының мурнакчы технологияларының мөөрей стендилери көдээ ажил-агый адырында чаа чогаадылгалар-биле таныштырылгалар.

2.4. Наадымның кызыгаарында дараазында эзулалдар эртер: - Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарын тыпсыры; - Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын тыпсыры; - көдээ ажил-агый адырларының хүндүлөт аттарын болгаш ылгавыр демдектерин тыпсыры; - көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүкчүлериниң чылдың эртер мөөрейлериниң түннелдери-биле шаңналдарны

Чылдың-на республиканың Наадым байырлалын хүлээп алыр эргени берип турар муниципалдыг тургузулгаларың көргүзүлгелерин тодарадырының МЕТОДИКАЗЫ

Table with 2 columns: Муниципалдыг тургузунуң ады, Мөөрейниң түннелдери-биле баарлар ээлзэн чери

Чыл санында болуп эртер республиканың Наадым байырлалын эрттирериниң дугайында ДҮРҮМ 1. Ниити дүрүмнөр, сорулгалар 1.1. Малчыннар наадимы республиканың байырлалы (моон ыңай - Наадим) - Тыва Республиканың көдээ ажил-агый ажилдакчыларының чаңчыл болган профессионал байырлалы. 1.2. Байырлалды эрттирериниң чугула сорулгалары: Көдээ ажил-агый чылының түннелдерин үндүрер; Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң мурнакчыларын хүндүткеп байырлаары; Тыва Республиканың чонунуң күш-ажылчы, мөзү-шынар, культурулг чаңчылдарын кадагалап арттыралы болгаш хөгжүдери. 2. Байырлалдың уjur-утказы болгаш тургузуу

Капсырылгалар:

1. Тиилекчи муниципалдыг тургузугну алдынган баллдарының эң-не хөй түндүндөн үндүрер.

2. Баллдарны дараазында схема езугаар санаар:

а) «Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин рейтингизиниң түннелдери-биле 6 баллга чедир – 11-ден 17-ге чедир ээлзэн чер дээш 0-дан 2 балл чедир, 6-дан 10-га чедир ээлзэн чер дээш 1-ден 2 балл чедир, 1-ден 5-ке чедир ээлзэн чер дээш 2-ден 3 балл чедир;

б) Социал-экономиктиг хөгжүлдеңиң көргүзүлгениң рейтингизиниң түннелдери-биле 4 баллга чедир – 11-ден 17-ге чедир ээлзэн чер дээш 0-дан 1 балл чедир, 5-тен 10-га чедир ээлзэн чер дээш 1-ден 2 балл чедир, 1-ден 4-ке чедир ээлзэн чер дээш 2-ден 4 балл чедир;

в) «Өөредилге» мурнады хөгжүдөр на-

ционал төлевилелдин рейтингизиниң түннелдери-биле 3 балл чедир – 11-ден 17-ге чедир ээлзэн чер дээш 0-дан 1 балл чедир, 6-дан 10-га чедир ээлзэн чер дээш 1-ден 2 балл чедир, 1-ден 5-ке чедир ээлзэн чер дээш 2-ден 3 балл чедир;

г) «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин рейтингизиниң түннелдери-биле 3 балл чедир – 11-ден 17-ге чедир ээлзэн чер дээш 0-дан 1 балл чедир, 6-дан 10-га чедир ээлзэн чер дээш 1-ден 2 балл чедир, 1-ден 5-ке чедир ээлзэн чер дээш 2-ден 3 балл чедир;

д) «Россияның хамаатыларына – четтингир болгаш таарымчалыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин рейтингизиниң түннелдери-биле 3 балл чедир – 11-ден 17-ге чедир ээлзэн чер дээш 0-дан 1 балл чедир, 6-дан 10-га чедир ээлзэн чер дээш 1-ден 2 балл чедир, 1-ден 5-ке чедир ээлзэн чер дээш 2-ден 3 балл чедир;

Тыва Республиканың Хамааты байдалдарның актыларын бүрүткээр эргелелиниң (Агентилелиниң) сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгазындан кирген акша-хөреңгини бүрүткээриниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү доктаадырының дугайында

2007 чылдың июль 27 №767 Кызыл хоорай.

«Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңги-биле операцияларны учеттаар агар саннарны ажыдарының болгаш чорударының чурумун федералдыг бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчыларының ажыглаарының дугайында» Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының база Россия Федерациязының Федералдыг казначействозунуң 2006 чылдың март 3-те үндүргени №36н/4н дужаалы езугаар база чон хандырылганының шынарын болгаш культуразының бедидеринче угланган хемчеглери боттандыраар, республика бюджетинден чарыгдалдарны эвээжедир болгаш Тыва Республиканың Хамааты байдалдарның актыларын бүрүткээр эргелели (Агентилели) хандыраары-биле немелде орулгаларны кириер сорулгалыг Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Хамааты бай-

Тыва Республиканың Хамааты байдалдарның актыларын бүрүткээр эргелелиниң (Агентилелиниң) сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгазындан кирген акша-хөреңгини бүрүткээриниң чурумунуң дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити дүрүмнер

1. Бо Дүрүм Тыва Республиканың Хамааты байдалдарның актыларын бүрүткээр эргелелиниң (Агентилелиниң) кирген орулга болгаш чарыгдалдар сметазы езугаар хандырылып турар сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгазындан кирген акша-хөреңгини бүрүткээриниң

чурумун тодарадыр турар (моон ыңай – акша-хөреңгиниң алыкчылары).

2. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулга кылдыр чонга дуза чедиргенинде системажыттынган орулга кириер алырынче угланган ажил-чорудулга санаттынар.

3. Акша-хөреңгиниң алыкчылары

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органныларының суг хамаарылгаларына таарыштырылганының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың май 16-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы чүүлүг деп көргөн
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 17-де дагын катап хүлээп алган

Бо Хоойлу суг объектилериниң ажыгалының болгаш камгалалының адырында Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органныларының суг хамаарылгаларына таарыштырылганының чурумун тодарадыр турар.

1 эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Суг хамаарылгаларының таарыштырылганының сорулгалары

1. Тыва Республиканың девискээринде турар суг объектилериниң ажыгалының болгаш камгалалының адырында хамаарылгалары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органны арыг сугга болгаш таарымчалыг суг хүрээленинге хамаатыларның эргелерин хандыраар; суг ажыгалының таарымчалыг негелделерин деткир; чер кырының болгаш чер адааның сугларының шынарын санитарлыг болгаш экологтуг негелделерге дүржүп турар байдалга тудар, суг объектилерин хирлениш-кинден, бокталышкындан болгаш төнүп кургаарындан камгалаар; сугнуң хоралыг салдарын болдурбас азы узуткаар, а ол ышкыш суг экосистемаларының биологтуг хөй янзызын камгалаар сорулга-биле таарыштырыр турар.

2. Суг хамаарылгаларына таарыштырылгалары:

быжыг сайзыралдыг (Тыва Республиканың экономиказының дески сайзыралының болгаш долгандыр бойдус хүрээлениниң байдалының экижириениң); суг объектилериниң ажыгалының болгаш камгалалының талазы-биле эргелеп-

башкарылга хүлээлгелерин болгаш оларның ажил-агыжы ажыгалының хүлээлгелерин аңгылаарының принциптеринге үндезилеттинип турар.

2 чүүл. Суг хамаарылгаларының эрге-хоойлулу таарыштырылганы

Суг хамаарылгаларына таарыштырылганы адырында Тыва Республиканың хоойлужудулганы Россия Федерациязының Конституциязының, Тыва Республиканың Конституциязының, Россия Федерациязының Суг кодекзиниң, оларга дүүштүр хүлээп алдынып турар Россия Федерациязының хоойлуларының болгаш өске-даа нормативтиг-эрге-хоойлу актыларының чүүлдеринге үндезилеттинип турар болгаш бо Хоойлудан база аңаа дүүштүр хүлээп алдынып турар Тыва Республиканың хоойлуларындан болгаш өске-даа нормативтиг-эрге-хоойлу актыларындан тургустунар.

3 чүүл. Суг хамаарылгаларының киржикчилери

1. Суг хамаарылгаларының киржикчилери болза, Россия Федерациязы, Тыва Республика, муниципалдыг тургузулгар болгаш суг ажыгларчылары болур.

2. Суг хамаарылгаларына Тыва Республиканың адының мурнундан Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органны ол органнының эрге-байдалын тодарадыр турар нормативтиг-эрге-хоойлу актылары-биле доктааттынган бодунуң баш миннир айтырылганының иштинге киржир.

3. Суг хамаарылгаларына хоорайларының, көдээ суурларның болгаш өске-даа муниципалдыг тургузулгарының адының мур-

сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини доктааттынган чурум, хевир езугаар айтынган акша-хөреңгини хевир бүрүзүңге тургустунган кирген орулга болгаш чарыгдалдар сметазына үндезилеп ажыглаар.

II. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини учеттаар агар саннарны ажыдары

4. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини учеттаар агар санны акша-хөреңгини алыкчызы Федералдыг казначействонуң девискээр органнына ажыдар.

5. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини учеттаар агар санны ажыдары акша-хөреңгиниң алыкчызы дараазында документилен кириер:

а) Федералдыг казначействонуң девискээр органына доктааттынган чурум езугаар хевирлеттинген сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини учеттаар агар санны ажыдар чөпшээрелдин бодун;

б) доктааттынган хевир езугаар бижиттинген агар сан ажыдарын дилзэн билдиришкин;

в) хол үжүүнүң болгаш таңма изиниң хоолгаларының бүзүреттирген карточказы.

III. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини аайы-биле кирген орулга болгаш чарыгдалдарның сметаларын тургузары

6. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини аайы-биле кирген орулга болгаш чарыгдалдарның сметаларына айыттынган хевир аайы-биле бүрүткээр болгаш сметада көрдүнгени езугаар дараазында сорулгаларга чарыгдар:

доктааттынган ажил-чорудулга девискээринге бүрүн эргелерни боттандыраарыңче;

бердинген сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулганы боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаарыңче;

Тыва Республиканың Хамааты байдалдарның актыларын бүрүткээр эргелелиниң (Агентилелиниң) иштики норматив-хоойлу актыларына үндезилеп чоруттунар чарыгдалдарны дуглаарыңче;

7. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулганы боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарның шынынын тодарадыр хыналданы бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчызын удуртуп турар Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органы чорудар.

8. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини акша-хөреңгиниң алыкчыларының кирген орулга болгаш чарыгдал-

дарның сметазы (моон ыңай – орулга болгаш чарыгдалдар сметазы) акша-хөреңгиниң алыкчы бүрүзү сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини хевир бүрүзүңге бюджеттиг саң-хөө хандырылганына смета тургузарына доктааттынган хуусаа езугаар тургузар.

9. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини аайы-биле кирген орулга болгаш чарыгдалдарның сметазында доктааттынган түндөн артыр кирген болза, акша-хөреңгини алыкчызы артып турар түңге немей смета тургузар. Кирген орулга болгаш чарыгдалдарның сметазында доктааттынган түндөн эвээш акша кирген болза, чарыгдалдар ол езугаар эвээжээр.

10. Доктааттынган орулга болгаш чарыгдалдар сметазы декабрь 31-де күш чок болур.

IV. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини санаары

11. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини, ооң иштинде туда акша-биле, акша-хөреңгиниң алыкчызы айыттынган акша-хөреңгини бүрүткээр агар санче кириер ужурулг болгаш акша-хөреңгиниң чогуур алыкчызының агар санына үнүп келбээн шаанда чарыгдавас ужурулг.

12. Акша-хөреңгиниң алыкчылары сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини санаар саң-хөө документилен хевир-леттинер чурумун акша төлекчилеринге чедирер ужурулг.

13. Акша-хөреңгиниң алыкчылары сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини санаашкынын чорудар болгаш бюджеттиг саң-хөө хандырылганының аайы-биле чоруттунуп турар үндезин ажил-чорудулгадан аңгы отчеттаашкынын чорудар ужурулг.

V. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини чарыгдары

14. Акша-хөреңгиниң алыкчылары сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини доктааттынган сметаларының иштинге болгаш айыттынган акша-хөреңгини хевир бүрүзүңү аайы-биле херек кырында кирген орулгага дүүштүр чарыгдар

15. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңги дээш үндүрүг хоойлу-дүрүмнери езугаар көрдүнгени үндүрүлгери акша-хөреңгиниң алыкчызы боду айыттынган акша-хөреңгиниң агар санче кирген аайы-биле төлээр.

16. Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кириер ажил-чорудулгадан кирген акша-хөреңгини санаар агар саннарда туда акша бээрин база агар сан дамчыштыр акша-хөреңгини шилчидерин күштүр болуп турар хоойлу-дүрүм езугаар боттандыраар.

нундан тус черниң бот-башкарылга органны боттарының баш миннир айтырылганының иштинге киржир.

4. Суг объектилерин ажыглаар кылдыр берген хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиг черлер суг ажыгларчылары бооп болур.

2 эге. Суг хамаарылганының таарыштырылганының адырында

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органныны эргелери

4 чүүл. Суг хамаарылганының таарыштырылганының адырында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының эргелери

Суг хамаарылганының таарыштырылганының адырында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бүрүн эргелеринге Россия Федерациязының хоойлужудулганына дүүштүр Тыва Республиканың девискээриниң иштинге суг хамаарылгалары таарыштырып турар Тыва Республиканың хоойлулары болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары хүлээп алыры хамааржыр.

5 чүүл. Суг хамаарылганының таарыштырылганының адырында Тыва Республиканың Чазааның эргелери

Суг хамаарылганының таарыштырылганының адырында Тыва Республиканың Чазааның эргелеринге:

1) Тыва Республиканың өнчүзүндө турар суг объектилеринге эзел, ажыглал, эргелел;

2) Тыва Республиканың өнчүзүндө турар суг объектилерин ажыглааны дээш төлевирин хемчээлин, санажылганы болгаш ындыг төлевирни хавыраарының чурумун доктаадыры;

3) Бассейн чөвүлелдериниң ажилдарына киржири;

4) Тыва Республиканың девискээринде турар суг объектилерин азы оларның кезек-

чамдызын ажыглаарының болгаш камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың программаларын ажилдап кылыры, бадылаары база боттандыраары;

5) ижер суг-биле хандырылга дөстөрүн курлавырлаары;

6) федералдыг күрүне контролонда болгаш хайгааралында турар суг объектилеринде аңгыда, суг объектилериниң ажыгалына болгаш камгалалына регионалдыг күрүне контролон болгаш хайгааралы боттандыраары;

7) биче хемчээлдиг судноларга эжиндиринге суг объектилерин ажыглаарының чурумун бадылаары;

8) суг объектилеринге кижилерниң амьдыралының камгалалының чурумун бадылаары;

9) суг объектилеринге күрүне мониторингизин организаастаарына болгаш боттандыраарына киржири;

10) Тыва Республиканың өнчүзүндө турар суг объектилеринге хамаарыштыр сугларның багай салдарын болдурбазының болгаш ооң чедирген уржуктарын узуткаарының талазы-биле хемчеглери боттандыраары;

11) Тыва Республиканың өнчүзүндө турар суг объектилерин камгалалының талазы-биле хемчеглер боттандырылганы;

12) суг объектилерин ажыглап турарына болгаш камгалалына регионалдыг күрүне контролонга болгаш хайгааралына кирген турар ужурулг объектилерниң даңзызын бадылаары;

13) суг объектилерин ажыглап турарына болгаш камгалалына регионалдыг күрүне контролон болгаш хайгааралы боттандырып турар албан-дужаалдыг кижилерниң даңзызын тургузары хамааржыр.

6 чүүл. Суг хамаарылгаларының талазы-биле тус чер бот-башкарылга органныны эргелери

1. Муниципалдыг тургузулгарының өнчүзүндө турар суг объектилеринге хамаа-

рыштыр тус чер бот-башкарылга орган-нарының эргелеринге:

1) ындыг суг объектилеринге эзел, ажылгал, эргелел;

2) сугларның багай салдарын болдур-базыны болгаш ооң уржуктарын узут-каарының талазы-биле хемчеглер боттан-дырылгазы;

3) ындыг суг объектилерин камгалаарының талазы-биле хемчеглер боттан-дырылгазы;

4) ындыг суг объектилерин ажылгааны дээш төлеверин хемчээлин, санажылганы болгаш ол төлеверин хавырарының чурумун доктаадыры;

2. Муниципалдыг районнарның, хоорай округтарының тус чер бот-башкарылгазының органнарының суг хамаарылгаларының талазы-биле эргелеринге, бо чүлдүң 1 кезээнде көрдүнгөн өңчү ээзиниң эргелеринден аңгыда, муниципалдыг тургузугнуң девискээринде турар нити ажылгалдын хуу болгаш амыдырал херег-лелинге суг объектилерин ажылгаарының дүрүмүн доктаадыры хамааржыр.

3. Хоорайларның, көдээ суурларның, хоорай округтарының тус чер бот-башкарылгазының органнарының суг хамаарылгаларының талазы-биле эргелеринге бо чүлдүң 1 кезээнде көрдүнгөн өңчү ээзиниң эргелеринден аңгыда, муниципалдыг тургузугларның девискээрлеринде турар нити ажылгалдын суг объектилеринге суг ажылгалын кызыгаарларының дугайында медээни хамаатыларга бээри хамааржыр.

3 эге. Суг хамаарылгаларын таарыштырары

8 чүүл. Суг ажылгалының өйлеп каан хемчээлин доктаадыры болгаш дугуржуру

1. Суг ажылгалының (суг хереглелиниң болгаш суг чаярының) өйлеп каан хемчээл-дери суг ажылгалчызының тодаргай хуусаа-да доктаадыры нормалыг шынарның суг курлавырларын алырының азы суу үндүр агып чыдар агымның кыдыкы чөпшээрээр хемчээли болур.

2. Суг ажылгалының (суг хереглелиниң болгаш суг чаярының) хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиг черлерге аңгы объектилер талазы-биле өйлеп каан хемчээлдерин чыл санында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында тодарат-тыгачан чурум езугаар доктаадыр.

9 чүүл. Тыва Республиканың девискээринде суг объектилерин катап тургузарының, камгалалының болгаш ажылгалының талазы-биле күрүне программалары

1. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың девискээринде суг объектилерин катап тургузарының, камгалалының болгаш ажылгалының талазы-биле күрүне программалары

1. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың девискээринде суг объектилерин катап тургузарының, камгалалының болгаш ажылгалының талазы-биле күрүне программаларының төлевиелдерин Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр ажылдап кылдынар болгаш бадылаттынар.

3. Суг объектилериниң ажылгалының, катап тургузарының болгаш камгалалының талазы-биле күрүне программаларының акшаландырышының Россия Федерациязының хоойлужудулгазына дүүштүр боттандырат.

10 чүүл. Суг объектилериниң ажылгалына болгаш камгалалына күрүне контролю

1. Суг объектилериниң ажылгалына болгаш камгалалына күрүне контролюнун сорулгазы юридиктиг эргелиг черлериниң болгаш хуу кижилериниң суг объектилерин ажылгаарының болгаш камгалаарының хоойлужудулгада доктааткан чурумунун, суг ажылгалының (суг хереглелиниң болгаш суг чаярының) өйлеп каан хемчээлдериниң, үлегерлериниң, суг объектилериниң ажыл-

лалының болгаш камгалалының талазы-биле нормативтериниң болгаш дүрүмнериниң, суг объектилериниң суг камгалалының зоналарының девискээрлерин ажылгаарының чурумунун болгаш Россия Федерациязының суг хоойлужудулгазының өске-даа негел-делериниң сабылгазын хандыраары болур.

2. Тыва Республиканың суг объектилериниң ажылгалына болгаш камгалалына контроль болгаш хайгаарал хүлээлгелерин күүседип турар күрүне эрге-чагырганың органы бодунун баш миннир айтырыгларының иштинге күрүнениң регионалдыг контролюн боттандырат.

11 чүүл. Биче хемчээлдиг эжиндирип чоруур эт-херекселдерге эжиндиришкениге суг объектилерин ажылгаарының дүрүмнери болгаш суг объектилеринге кижилериниң амы-тынын камгалаарының дүрүмнери

Биче хемчээлдиг эжиндирип чоруур эт-херекселдерге эжиндиришкениге суг объектилерин ажылгаарының дүрүмнениң болгаш суг объектилеринге кижилериниң амы-тынын камгалаарының дүрүмнениң бадылаашкынын Тыва Республиканың Чазаа суг фондузунун ажылгалының болгаш камгалалының эргелеп-башкарылгазының төлээлеткен күрүне органы-биле, долгандыр бойдус хүрээлеңиниң камгалалының талазы-биле тускай төлээлеткен күрүне органнары-биле, санитар-эпидемиологтур хайгааралдын күрүне органы-биле база судно чорулгазын таарыштырып турар күрүне органнары-биле дугуржулга езугаар боттандырат.

12 чүүл. Суг объектилеринге күрүне мониторингизи

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының төлээлеткен органы суг фондузунун ажылгалының болгаш камгалалының эргелеп-башкарылгазының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы-биле суг объектилериниң күрүне мониторингинин организастаарына болгаш кириринге кирир.

13 чүүл. Эвээш санныг чоннарның алыс чурттап чоруур долгандыр хүрээлеңиниң болгаш амыдыралының чаңчылчаан хевириниң камгалалы

1. Тыва Республиканың девискээринде чурттап чоруур үндезин эвээш санныг чоннар (моон ыңай – эвээш санныг чоннар), оларның каттыжышышкыны болгаш эвээш санныг чоннарга хамааржыр кижилер оларның алыс чурттап чоруур долгандыр хүрээлеңиниң болгаш амыдыралының чаңчылчаан хевириниң черлеринге суг объектилерин мурнады ажылгаары эргелиг.

2. Суг ажылгалына чөпшээрел бижикти кылдырып турда, эвээш санныг чоннарның чаңчыл езугаар чурттап база ажыл-агый кылып чоруур черлеринде суг объектилерин ажылгаарының негелделерин эвээш санныг чоннарның хөй-ниити бот-башкарылгазының девискээр органы-биле (ол чок болза – чогуур тус чер бот-башкарылгазының баштыгы-биле) дугуржуру.

14 чүүл. Суг объектизин ажылгаарына керээлер чарылгазы

1. Суг объектизиниң ажылгалының керээзи кылдыр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының Россия Федерациязының негелде хоойлужудулгазына дүүштүр суг ажылгалчызы-биле суг объектизин азы ооң кезээн ажылгаарының чурумунун дугайында дугуржулга санадыр.

2. Ажылгалдын керээзи дараазында хевирлерге чардыгачан боол болур: суг объектизин узун хуусаада ажылгаарының керээзи;

суг объектизин кыска хуусаада ажылгаарының керээзи;

3. Суг объектизин ажылгаарының керээзин суг ажылгалына чөпшээрел бижикке үндезилеп чарар.

4. Суг объектизин ажылгаарының керээзин ону суг фондузун ажылгаарының болгаш камгалаарының эргелеп-башкарылгазының талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы бүрүткээн үеден эгелээш, чарган деп санаар.

4 эге. Бо Хоойлунун күштүг болуп кирери

15 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп кирери

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№140 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

«Тыва Республикада бойдустан эмнээр курлавырларының болгаш эмнээшкн-кадыкшылга черлериниң (аржааннарның) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 10-да чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та №1138 УХ-1 «Тыва Республикада бойдустан эмнээр курлавырларының болгаш эмнээшкн-кадыкшылга черлериниң (аржааннарның) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь

31-де; 2005 чылдың июнь 30-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) дараазында уткалыг 3' чүүл-биле немээр;

«3' чүүл. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органнарының эргелери

Курорттарының, эмнээшкн-кадыкшылга черлериниң болгаш бойдустан эмнээр курлавырларының ажылдаарының, сайзыраарының болгаш камгалалының талазы-биле хамаарылгалары таарыштырарының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының органнарының эргелеринге:

1) девискээрни эмнээшкн-кадыкшылга чери азы регион уjur-дузалыг курорт деп санаарын чедип алыры;

2) девискээр уjur-дузалыг эмнээшкн-кадыкшылга черлериниң болгаш курорттарының санитарлыг (даг-санитарлыг) камгалалының кызыгаарларын болгаш чурумун доктаадыры;

3) регион болгаш тус чер уjur-дузалыг курорттарының девискээрин ажылгааны дээш төлевериниң хемчээлдериниң хевирин Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан нормалар иштинге тодардыры;

4) курорттары, эмнээшкн-кадыкшылга черлерин болгаш бойдустан эмнээр курлавырлары ажылгаарының болгаш камгалаарының талазы-биле ажылдарны,

«Туризм дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 10-да чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1997 чылдың февраль 7-де №706 «Туризм дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга (Тыва Республиканың Хоойлужудулгазының чыындызы, 2001 чылдың июль 25-те, 68 арын; «Тувинская правда», 2004 чылдың март 31; «Шын», 2004 чылдың март 31-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3 чүүлдү бирги абзазында «болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 4 чүүлдүң 3 кезээнде: а) бешки, алдыгы, сески абзацтарны күш чок деп санаар;

б) онгу абзацта «өске-даа хевирлер-биле» деп сөстөрни «өске-даа аргалар-биле» деп сөстөр-биле солуур, «Тыва Республика болгаш» деп сөстөрни ап кааптар;

3) 5 чүүлдү дараазында редакция-биле бижиер:

«5 чүүл. Туризм индустриязының объектилериниң стандартизациязы болгаш классификациязы

Туризм индустриязының объектилериниң стандартизациязы болгаш классификациязын Россия Федерациязының хоойлужудулгазына дүүштүр боттандырат.»;

4) 7 чүүлдү күш чок деп санаар;

«Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 10-да чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1996 чылдың август 27-де №578 «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1996 чылдың октябрь 10-да; 2001 чылдың сентябрь 18-те; 2004 чылдың июль 27-де, ноябрь 16-да) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 чүүлде «болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 8 чүүлдүң «в» пунктузун ап кааптар;

3) 10 чүүлдүң 1 пунктузунун «а» адаккы пунктузунда «Тыва Республиканың Кон-

ституциязының, хоойлуларының болгаш нормативтиг актыларының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чарлыктарының үндезининге болгаш күүселдизинге» деп сөстөрни ап кааптар;

4) 19 чүүлде «болгаш тус чер бот-башкарылгазының органының бюджетиниң» деп сөстөрни ап кааптар;

5) 23 чүүлдү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, 10 хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№267 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

«Тыва Республикага бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2007 чылдың июнь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2007 чылдың июль 11-де чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың ноябрь 20-де №1127 УХ-1 «Тыва Республикага бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2005 чылдың ноябрь 22-де; «Шын», 2005 чылдың ноябрь 23-те; 2006 чылдың июнь 8-те) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 чүүлдүң 2 кезээнде «албан черлери,» деп сөстүн соонга «автономнуг албан черлери,» деп сөстөрни немээр;

2) 19 чүүлдүң 1 кезээнде:

а) «ээлчеглиг саң-хөө чылында федералдыг бюджет дугайында федералдыг хоойлуну албан езузу-биле парлаан соонда, 20 хонук иштинде» деп сөстөрни ап кааптар;

б) дараазында уткалыг ийги домак-биле немээр:

«Ээлчеглиг саң-хөө чылында республика бюджетиниң дугайында хоойлуну төлевиелдин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче бо Хоойлу-биле доктааттыганын езугаар көөрүнүң болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылының эгелээринге чедир айыттыгачан

«тус чер уjur-дузалыг эмнээшкн-кадыкшылга черлериниң (аржааннарның) даңзызын чорудары.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№271 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

5) 10 чүүлдү күш чок деп санаар;

6) 11 чүүлдүң 2 кезээнде «болгаш Тыва Республика» деп сөстөрни ап кааптар;

7) 20 чүүлде:

а) адында «керээлер болгаш» деп сөстөрни ап кааптар;

б) бирги абзацта «керээлер болгаш» деп сөстөрни ап кааптар;

в) ийги абзацты күш чок деп санаар;

8) IX кезээнин адында «Тыва Республика» деп сөстөрни ап кааптар;

9) 21 чүүлдү дараазында редакция-биле бижиер:

«21 чүүл. Туризм адырында хоойлужудулганы хажытканы дээш харысалга

Туризм адырында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын хажыткан кижилер Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттыгачан чурум езугаар харысалга онаажыр.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№255 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

ституциязының, хоойлуларының болгаш нормативтиг актыларының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чарлыктарының үндезининге болгаш күүселдизинге» деп сөстөрни ап кааптар;

4) 19 чүүлде «болгаш тус чер бот-башкарылгазының органының бюджетиниң» деп сөстөрни ап кааптар;

5) 23 чүүлдү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, 10 хонук эрткенде, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№267 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

хоойлунуң төлевиелдин көөрүн база бадылаарын хандырып турар хуусааларны база чорудулганы өөренип көрүп тургаш кириер.»;

3) 29 чүүлдүң 3 кезээнде «Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы» деп сөстөрни ап кааптар;

4) 30 чүүлдүң 1 кезээнде «каттыштырган» деп сөстү ап кааптар;

5) 33 чүүлдүң 5 кезээнде «Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы» деп сөстөрни ап кааптар;

7) 36 чүүлдүң 1 кезээнде «Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы» деп сөстөрни ап кааптар;

8) 47 чүүлдүң 2 кезээнде «Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы» деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№249 УХ-II 2007 чылдың июль 23.

ЭЛЭЭДИ ООЛ «КОНТРАДЫР» ЧАСКАН

Дайын тенген соонда, барык он чыл чоокшулап турда, ССРЭ-ге политиктиг шаажылал база катап кыптыгып үнген. Ооң чалгыы харлыг баштыг Саян дагларын ажып, бо удаада тоолда кирген Сүт-Хөлдүн делгемнеринге чеде берген. Айыыл чок чер дээр контораның дүжүмметтери анаа-ла актыг кижилерни байысаап, өчүк үндүрүп аары-биле янзы-бүрү оптуг-кажар аргаларны ажыглап, коргудуп тургаш, 1953 чылда «Сүт-Хөл херээ» чогаадып алган.

Охемчиктин адазы чонунга хүндүткелдиг, оюн-баштак чугаазы-биле эш-өөрүнүн сеткил-сагыжын хөлзедиптер Ондар Балык оглу Дукурну чажыт шагдаалар тудуп аппаратан. Авазы чаш ажы-төлү-биле чааскаан арткан. Ынчан орай күс. Тайгалар баш-

тарында хар чаапкан турган. Араатан аң-менден дора дүжүмметтер адазының соонда ооң он беш харлыг элээди оглу Охемчикти база тудуп алгаш, байысаап, Саян ажырып, Минусинскинин кара-бажыңыга аппарып суп алган. Чүү дээш кара-бажыңнап алган ужурун оол билип чадап каан. Кем чок кижичү чүгү чугаалаар боор. Адак сөөлүндө аргажок актыг оол-чугашты чөгел төткеш, Тыва-зынче чандырыпкан.

Кажан ону ап чоруп турда, дунмазы уруг орус дыл башкызындан: «Акымны кайнаар алгаш барганы ол?» дээрге, «Ремесленное училищеже өөрөдир дээш аппаратандыр» дээн. «Оон шыырак, кадык оолдар бар ышкажыл, чоп барып-барып, мээң кадыы кошкак акымны алганы ол?» дээрге, башкы харыы тыппаан.

ЧЕЧЕКТИГНИН ЧЕЧЕНИ

Ондар Дукурович Охемчик дириг чораан болза, бо чылдың август 10-да 70 харлаар турган. Ол Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Күш-ажылдың хоочуну», «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдарның эдилекчизи, Россияның Журналистер эвилелинин, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү чораан. О.Д.Охемчик 1937 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Хөлчүктүг сумузуңуң каас-чараш Чечектигге алдар аттыг Балык-Кыраар, хүндүлүг ады Көк-Хамның он бир оолдарының бирээзи Дукурнуң өгбүлезинге төрүттүнген.

Манчүректин, Кызыл-Тайганың эге чада школаларындан эгелээш, Бора-Тайга чеди чыл школазын,

Кызылдың башкы училищезин дооскан. Москвада партияның дээди школазының журналистика факультетин база дооскан.

Күш-ажылчы базымын Ак-Даш школазынга башкылап ажылдааш, улаштыр БАЛКЭ Сүт-Хөл райкомунун бирги секретарынга 1961 чылда кожуун дүшкүжеге ажылдаан. Оон кадыкшылга школазының өөрөдирге эргелекчизинге, директорунга, социал хандырылга сайыдының оралакчызынга, «Сук-пак» совхозтун ажылчын комитетинин даргазынга база ажылдап чораан.

Ондар Дукурович ажылдап турган черлеринге быжыг туруштуг, төлептиг, биче сеткилдиг, эш-өөрүзүрөк кижичораанын кады ажылдап чорааннары сактып чугаалажырын дыңнаан мен. Парлалгаже шилчээш, «Тываның аныяктары» солунун килдис эргелекчизинге, 1996 чылдан 1999 чылга чедир «Шын» солунун үлет-

пур килдизинге, фотокорреспондентилеп ажылдап чораан. Сөөлү чылдарда «Мемориал» музейниң директорунга ажылдай бергеш, дыка-ла эки, көрүштүг ажылдарны кылып четтигипкен.

Чогаал ажылын ол 1958 чылдан эгелээ. Ооң солун утка-шынарлыг шүлүктөрүн республика солуннары, «Улуг-Хем» сеткүүлү доктаамал парлап турган. «Ажылчынның ынакшылы» деп баштайгы ному 1974 чылда чырыкче үнген. Ийги ному «Чалыы назын хоорайы» деп ат-биле 1982 чылда чырыкче үнген. Ооң чогаалдары орус, хакас, якут, кыргыс дылдарда очулдуртунган.

Ондар Дукурович чораан болза, республика чергелиг янзы-бүрү хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржи, фото-делгелгерге хөйүнү кылып турган.

Серге ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Бедик херимнер кажаалаан бичежек чаңгыс каът ыаш бажыңның демир эжинде бичежек көзенектен шагдаа хептиг аныяк эр бакылап келгеш, өөрөнгөн чаңы-биле кымга келгенни шала шириин сонургайдыр. Солун ажылдакчызы кижичи мен, начальникке ужуражып болур ирги бе дээн дилээмни дыңнай салла, ийе-ийе, кириңер, амдызында дарга чок, аайы-биле ажыл-херээниң аайы-биле чоруткан, өске инспекторлар-биле ужураштырыптайн дээш, мени эдертип алгаш, кирире берди.

Дозузуг чыт-думчукка кээп, мында септелге чоруп турарын херечилей-дир. Ажылчын хептерлиг, бажының дүктөрүн аржыыл-биле чажыра шарып алган үш хире херээжен ийи аңгы өрээлде турупкан, хана биле шаланы будаан турлар.

Узун коридорнун ханазында айыыл чок чоруктун дүрүмнеринге хамаарышкан көргүзүг материалдары, ук албан чериниң хоочуннарынга берилгаш амгы ажыл хүнеринге тураскааткан хана солуннар кижиниң кичээнгейин ала-чайгаар хаара туду бээр.

Бо удаада уругларның ыыт-шимээнин дыңнавадым, оозун бо-даарга, чаңгыс-даа уруг чок болган-дыр аа, корум-чурум экижи олурар болган-дыр дээн кордаашкыным хей чүве болду.

Бо хүнде Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга хамааржыр назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр үеде хоругдаар черде 14 хар четпээн үш корум-чурум үрекчизи бар болду. Оларның ийизи бажың оорлааны дээш судтун шийтпири-биле 30 хонукта, бирээзи чадаг-терге оорлааны дээш 2 хонукта хо-

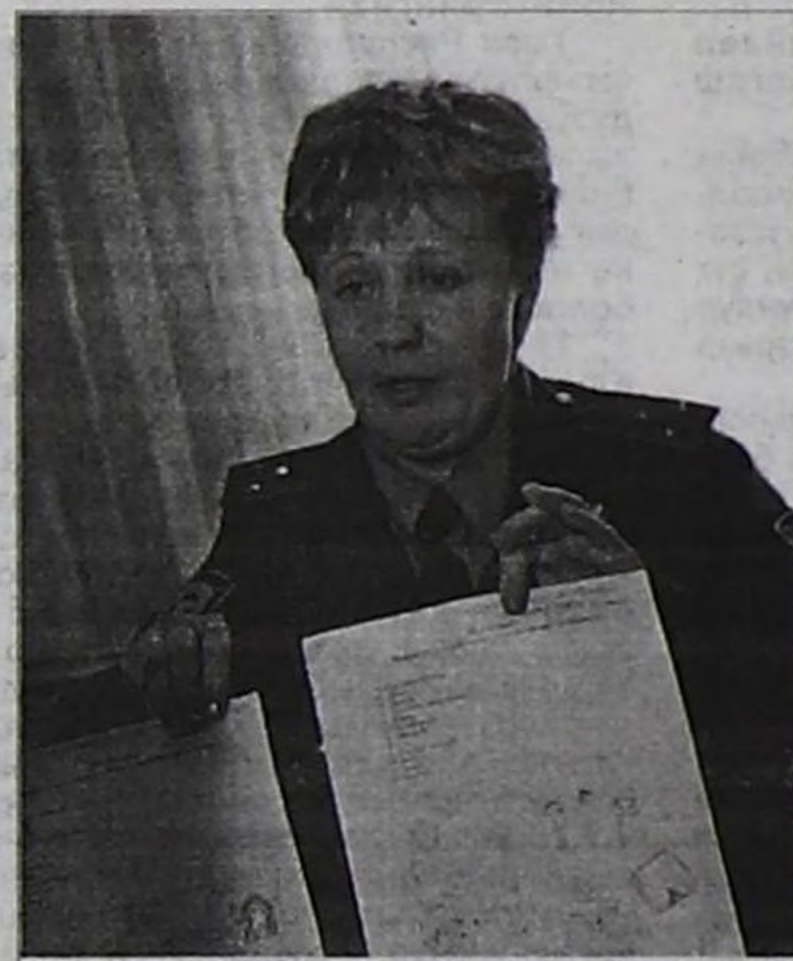
30 хонукту хоругдалга...

ругдаткаш, чайгы дыштанылганың ол хонуктары мында эрттирип турарлар. Оолдар Кызыл хоорайның школа-интернадындан «социал» өскүстер – кады төрээни алышкы, 13 харлыг Саша биле 12 харлыг Женя Малышевтер, база 13 харлыг Витя Долганов дээрзин билип алдым. Дөңгүрөтүп каан турган бажының дүктери чудаитып өзүп келген, назы-харындан бичи кылдыр көстүр-даа бол, карактары чүгүрүп турар, чугаакыр бо оолдар мен барган үемде кижизидикчи башкызы-биле кичээлдеп олурлар.

Оларга шаптыктавазы-биле өске өрээлче эрткеш, төптүн психологу, улуг лейтенант Жанна Юрьевна Писна-биле ажыл-агый-жы чугааны кылдым.

Бо чылдың баштайгы чартында назы четпээн 263 чурум үрекчилери төпке киргени бүрүткеттинген. Эрткен чылдың ол үезинге

дышкыны дээш 16 харга чедир 101, 16 хардан өрү назылыг 92 кижичи бээр кирген. Эң-не дүшкүрлүг үелер байырлалдар – Чаа чыл, Шагаа байырлалдарында школачы дыштанылгалар хүнеринде эгелээр. Оон-на ада-иениң, өг-бүлениң талазындан кичээнгей «суларааны» биле, байырлап-байырлап көөрге, ажы-төлү-даа чок, тояап чорупкан болур. Кожууннар төптеринде, найысылалда иштики херектер килдистериниң дузазы-биле ындыг ада-иелерни илердип кээрге, колдуунда-ла социал камгалалы кошкак, чединмес өгбүлелер болуру билдингир. Ындыг өг-бүлелерге өскен уругнун сагыш-сетки-

Төптүн психологу, иштики херектер албанының улуг лейтенанты Жанна ПИСНА ээлчеглиг кичээл үезинде.

Ындыг өг-бүлелерге өскен уругнун сагыш-сеткилин психологтук тренингилер ажыглап өөренип көөрге, олар чараш чуртталгаже, онзагай чүүдлерге боттарыны-биле база чүткүлдүг, ырма сынчыг чуртталгадан хөңнү калган, бүгү-ле чаштар ышкаш шупту чүвези бар болуксаар бооп турар. Ооң-на «харазындан» каракка көзүлгенин «апкан» таварылгалар бо-ла тургулаар. Ооң түңнели — назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр үеде тудар хоргадап черинге кеземчениң хонуктарын эрттирери.

деннээрге, көргүзүг 1,3 катап эвээжээн. Бир эвес чурум үрээшкенин аңгылаар чүве болза, хайгаарал чокка чер кезип, тояап чорааны дээш, нитилелге ондактыг оор чорук кылганы, административтиг чурум хажыдышкыны дээш судтун шийтпири-биле уруглар маңаа хоругдаттырар. Бо чылын оорлаашкын дээш 60, административтиг чурум хажы-

тургулар. Ооң түңнели — назы четпээн корум-чурум үрекчилерин түр үеде тудар хоргадап черинге кеземчениң хонуктарын эрттирери. Жанна Юрьевна-биле чугаалажып олурар, эң-не хөй назы четпээн корум-чурум үрекчилери Кызыл хоорайдан (143), Кызыл кожуундан (48), Улуг-Хем (11), Таңды (10) кожууннардан кирип турарын билип алдым. Эрткен чылын Эрзин,

Сүт-Хөл кожууннардан «төлээлер» чок турган болза, бо чылын Эрзинден 3, Сүт-Хөлдөн 1 кижичи бо чылдың баштайгы чартында киргени демгелеттинген. Бо таварылгалар үстүндө кожууннарда хөй-ниити организацияларын, тус чер чагыргаларын дүвүредир ужурулуг, багай талаже эвес, а эки талаже чүткүл дээш дээрим ол. Хөлүн эрттирип алгаш, ат болдувус дээриниң орнунга, ийи-чаңгысты эдип алыры белен болгай.

Күрүне, Чазак уруглар ортузунга хайгаарал чок чер кезири, тояанчы чорукту чок кылып, назы четпээннерин корум-чурум үрээшкенин болдурбас дээш боттук хемчеглерни ап, стационарлыг мындыг албан черлерин ажыдып турда, чүгле хөй-ниитинин, өгбүленин, күрүне албан черлериниң кады демниг ажылдажылгазы-биле үре-түңнелди чедип алыры билдингир.

Айлаң МОНГУШ.

Өрттен артпас...

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУРУ ЧУГУЛА

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелдин медээзин езугаар алырга, бо чылдың июль 30-ден август 5-ке чедир республиканың девискээринге 7 өрт бүрүткеттинген. Оларның чедирген материалдыг когаралын тодарадып турар. Өрттерниң хөй кезин чуртталга бажыңнарынга болган. Өрттерниң өөскүп үнүп турар чылдагааннарын тодарадып көөрге, хамаатыларның от-биле оваарымча чок чоруундан болуп турар.

Июль 31-де Би-Хем кожууннун М-54 автооруунун 761 километринге Иштики херектер яамызының КамАЗ-54115 автомашиназынга өрт болган. Орта чүдүрүп каан бичи АТС өрттени бээрге, ону дүжүр октаар ужурга таварышкан. Машина өрттөмөзөн.

Август 1-де дөрт өрт болган. Сарыг-Сеп суурнун Енисейская кудумчузунга хуу чуртталга бажыңының шалазы болгаш диван өрттенген. Бажыңның ээзи таакпылап тургаш, ооң өшпээн артынчызын октапканындан ол үнген. Кызылдың №11 чада нитилелинге хуу дача бажыңының серизи өрттенген. Ооң чурттакчыларының от-биле оваарымча чок болганындан өрт болган. Кызылдың Кирпич-

ная кудумчузунда тууйбу заводунун бир от салдынмаан суугузуңуң кырында ыяш серизи өрттенген. Чадаана хоорайның Суворов кудумчузунга чуртталга бажыңының шалазы база орун өрттенген. Бо өрттерге буруулуг кижилерни тодарадып турар.

Сөөлү үеде өртке аас-кежик болуп, кижилер когаралы болбаан, ол ышкаш өрттерниң саны кызырылган. Ынчалза-даа аңаа ожуругавайн, кижичи бүрүзү от-биле оваарымчалыг болурун, бичи уругларны бажыңынга хайгаарал чок арттырбазын, өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнерин шыңгыы сагыырын чонувустан дилеп турар бис.

С.ШОЙЗАТ,

ТР-ниң ХК болгаш ОБ талазы-биле агентилелдин информация болгаш хөй-ниити-биле ажылдаар бөлүүнүн удуртукчузу.

Чагаалар аразындан

АРАВЫСТА ЧОК-ДАА БОЛЗА...

«Шын» солунда тыва хүреш дугайында эш-өөрнүн бодалдарын чүүлдүгүнүп, деткип чоруур мен. Оларның хөй саналоналдарын катаптаван, бодумнун изии-биле деткип турарым чаңгыс айтырыгга доктаар бодап ор мен.

Ам бо хүннерде бистиң аравыста чок, хостуг хүрешке, якут хүрешке, самбога ССРЭ-ниң спорт мастери, тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону Бежендей Экер-оолович Күжүгетке Тываның Арзылаң мөгези атты тыпсырының дугайында айтырыгны көдүрүп турары чөптүг. Хөй-хөй көрүкчүлериң ынак мөгези чораан Бежендей Күжүгет кидин-не күш-шыдал, күзел-соруктуг, чалыы-чараш назынында чырык өртемчейден чарлып чоруткан-даа болза, ону билир, таныыр кижилер ам-даа утпаан. Ол ам бистиң аравыска чораан болза, 40 харлаар ийик. Төрээн Тыва-зынга спорттун янзы-бүрү хевирлерин сайзырадырынга эвээш эвес үлүг-хуузу ол кирир турган. Магадап, хүндүлээрим мөгеге мындыг одуругларны тураскааткан мен:

Шак бо чырык өртемчейден Чарлып ырап чорзуңа-даа, Шырай-арның, алдар-адың Чырык черге мөңгө чурттаар.

Күжүгеттин, Экер-оолдун Күдер оглу Бежендейни Хөйү, чону — «аарыкчылар» Херээ өйүп сактып чоруур.

Мээң саналымны деткип, Бежендей Күжүгетке Тываның Арзылаң мөгези атты тыпсып каар болза, ооң ады тыва спорттун төөгүзүңгө мөңгези-биле артар, ооң төрөл-дөргүлүңгө, ада-иезинге, башкыларынга улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал болуру чугаажок. Тыва спорттун сайзыралы дээш ажылдап чоруур удуртукчулар бо айтырыгны шийтпирлеп берген болза.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Сүлде-сүзүк

Өтүр көөр, чүве эндевес, эмнеп сегидер кайгамчык салым-чаяанның кижилерни иштимде магадап ханмас мен. Кандыг улус ындыг боор чүве ирги деп кижилерни кайгап хараар. Ындыг салым-чаяанның кижилерниң бирээзи-биле чоокта чаа душчуп, чугаалажыр аргалыг болдум. Ол дээрге «Хаттыг-Тайга» хамнар ниитилениң кежигүнү, дээди эртемниг педагог Любовь Маспун-ооловна Чаш-оол-дыр.

БИЛИМНИ ЧОНУМ-БИЛЕ ҮЛЕЖИП ЧОР МЕН

—Любовь Маспун-ооловна, бодуңарда кижилерден өске үстүрдөн кээп турар чаяалга бар дээрзин кажан, канчап эскерип каан силер?

—Школа соонда, кижиге эпчок азы багай чүүл кылган улус өөндө-левейн баар боорун база кижиниң бодаан чүүлдери белени-биле боттанып турар апаарын эскерип каан мен. Чогум ол үеде караң көрүнүр чорук, хамнашкын дугайында айтырыг безин турбаан, ону улус ажыглап турза-даа, чажыт байдалга кылып турган. Ынчангаш кижилер ону улуг-ла кичээнге албас, тоол-домакка-даа демейлээр боор чүве ийин. Ол хиреде-ле «Мен орта эвес кижилер боор мен бе?» деп айтырыг мени үргүлчү дүвүредип кээр турган. Кажан ажык-чарлыг үе келгенде, лама-хамнар ажы-биле ачы-буян чедирип эгелей бергенде, мени дүвүредип чоруур айтырыгны дорту-биле шиитпирлеп, билип алыр дээш, чүве билдир улуска киреримге, огулуг харыы бербес. Ынчал чоруп турумда, үези кээрге, салым-чаяан боду-ла илереп келир боор чорду.

—Билдингир болуру-биле чижектен чугаалап көрүңер, башкы.

—Бир чайын Чедер курортунга дыштанып тур мен. Ол чылын аңаа чаңгыскурсчуларым башкылар-биле таваржы берген бис. Институтка башкылап турган башкывыс-даа өг-бүлөзи-биле дыштанып келген мындыг.

Бир кежээ башкывыс-биле ужуражылга болган. Башкывыстың допчу намдары, амыдырал-чуртталгазы, эртем, чогаал-биле харылзаазын улус-чонга чаңгыскурсчум Валентина Оюн илеткээн тур. Сцена кыдыына дыңнап орган кижилер мен, канчангаш-ла көрүптер дээримге, башкының хендирбези мойнундан ижинге чедир кара.

Ужуражылга соонда эштеримден башкының чүзү аарып турарын айтырдым. Ооргазы аарып турар дээр болду. Аарыг ындыг янзылыг көстүр боор чүве-дир деп чүвени ынчан билдим.

Бүгү-ле чүвениң билдингир апаарын чажыт судурларда «шонуг» (бзарение) дээр. Чогум бичи шаамда чугаам «чиктиг» турганын чоок кижилерим бо-ла чугаалаар.

Мындыг чурук караамда ама-даа көстүп турар 4-5 харлыг турган мен. Караңгылай бергенде, бир кежээ даштын сарайларда ийи кижилер чашу берген. Веранданың соңгазындан ийи холум хемелей тудуп алгаш көре бээримге, ийи амытан сегиржип тур. Бирээзи дыка улуг койгун! Ол койгун удурланыкчызындан ийи катал бедик! «Авай-ачай! Бо бир кижилер улуг койгун-биле тутчуп тур!» деп алгырдым. Ада-ием мээң оомну база-ла «чиктиг» чугааларымның уланчызы кылдыр хулээп алган хире чүве. Эртенинде дыңнаарывыска, ийи кожоларывыс чокшуп турган болган. А мен оларны караңгыда, чүү-даа көзүлбес үеде, сарай херимин өттүр көрүп турган болган мен. Сөөлүндө анализтеп оорарымга, ийи кижиниң бирээзи аажок коргуп турган, ынчангаш мээң караамга ынчаар көзүлгөн.

—Силерниң ук-аймаңарда ындыг хам салым-чаяанның кижилер турган бе, Любовь Маспун-ооловна?

—Чогум сонуурган, төөгүнү касканнап көөрүмге, ием-даа талазындан, адам-даа талазындан салым-чаяанның кижилер бар боор чорду. Ачамның авазы боор Долума кырган-авамның кырган иези Саар хам деп херээжен хам чораанын дыңнаан мен. Улус-Хемде Демир-Суг деп черниң Ооруглар

хамы чораан чүве-дир. 2002 чылда Ак-Көжээни дагып чорааным таварылга эвес болган-дыр. Ада-өгбелер кыйгыра бээр боор чүве ийин, орук чайгаар-ла ажыттына бээр, аайлажы бээр.

Ием талазындан кырган-ачам Кыргыз Бүдү-Хөөнүң өгбези Балчыр-хелиң деп кижилер чораанын дыңнаан мен. Ол Эрзин хүрээзинге бараан боор чораан. Репрессия үезинде ажы-төлүн азырандыга берипкеш, дескен. Качык, Терехөлге бир чыл дургузунда арга-арыгга чурттап келген. Оон Кунгуртуг ашкаш, олчаан ында арткан. Улус эмнээр, эмчи-

домчу, тудугжу кижилер дээр. Ол Завхан аймак чурттуг моол эне-биле амыдырал туткан. Назыны узун болган, бодунуң-даа, ажы-төлүнүң-даа. Оон ажы-төлү болур бир кырган өгбөвис-биле таныжып алган бис, мээң дагылга кылып турган черимге келгени-даа бар. Ол дээрге Кунгуртугду Сурунгур Константин Балчырович-тир.

—Кунгуртуг чорааныңар ол бе?

—Чаңгыс-даа барып көрбээним Кунгуртугже та чүү мени албадай берген чүве ийик, ынаар чедер бергенимни бодум безин кайгаар-дыр мен.

Бир чайын Үш-Белдирге дыштанып тур мен. Аргалыг-ла болза, чеди-даа хонук иштинде ынаар барып, чалбарып-чүдүүр, дагылга кылып чаңылдыг кижилер мен. Хамнап эгелээ-даа черим ол. Чорук-херекти чогуткаш, чанар дээн, лицензия чок, вертолет ушлас деп чугаа дыңналып келген, байдал бергедээ. Ынчал тура, анаа каяа олурар ийик мен, бүгү күжүмнү ажыглап, чүдүп-чалбарып-ла... Арга-камгалал чериниң вертоледу ужуп келген, анаа олурупкаш, Кунгуртугдан бээр чедип, шивээ, хөлдү көрүп, анаа чалбарып тура, чанып келдим. Кижиниң ада-өгбези карактал чоруур деп чүве ол.

—Салым-чаяан ала-чайгаар келир күш ирги бе азы...?

—Салым-чаяанның чеже-даа берген болза, ону сайзырадып, өстүрбес болза хоржок. Хөй ном-чуттунар апаар. Ылаңгыя эге үезинде ном-дептер кижиниң шынчы өңүктери болур чорду. Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның алгыштары», Станислав Сереноттуң «Тыва улусчу эмнээшкын», Орус Кууларның «Сарыг шажын өөредилгезиниң эге билигери» болгаш даштыкы эртемденнер Ричард Вебстер, Софи Берхэм база тыва эртемденнер С.И.Вайштейн, Г.Н.Курбатский, В.Ю.Сюзюкей болгаш өскелерниң-даа ажылдарындан кижилер дыка хөйну билип алыр чорду. Эскеринчел болур херек, бүгү-ле чүүлдерге сонуургал, кичээнге херек. Эге дээрзинде хамнавайн тургаш-ла,

Кады чугаалажып ора, ооң хөй санныг альбомнарын ажып көрдүм, шынап-ла, барбаан-баспаан чери чок кижилер болду. Тывада барыдык бедиктерниң барык дөгөрезинге саңын салып, чалбарып, тейлээ. Ону фото-чуруктар бадыткап турар. А бир альбом долу үнелелдерни магададым. Ында кымнар чүве биживээн дээр — улуг эртемденнер, башкылар... Англи дылда бижээн үнелелдер база эмгежок. Америкадан эртемден Донахо Брайан 2003 чылдың сентябрыда «Ханы тайылбыр дээш силерге мөгөйдим» деп бижээн. Швециядан эртемден Г.Линдквист 2004 чылдың августа «Делегейже мээң көрүжүм-биле демей, солун астрология системазы-дыр. Далай-Ламаның өөредин сагып чоруур болзувусса, амыдырал бузурелдиг камгалалдыг болур-дур дээрзин билдим» дээн. Чоокта чаа Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту Л.М.Чаш-оолга эртем-практиктиг конференцияга идепкейлиг киржилгези дээш өөрүп четтиришкениң хөндүлүг бижин тывыска. Тываның кайы ырак булуңнарындан кээп, хамның ачы-буянын алган хөй-хөй адилелерниң, ажы-төлдүң өөрүп четтиргенин илереткен чылыг-чымчак үнелел сөстери мырыңай альбом долу. Буяныг кижиниң үүлө-херээ чогуу-ла чорзунам!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

Культура амыдыралы

"АЧЫ-БУЯН БОЛГАШ КАДЫКШЫЛ"

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының «Ачы-буян болгаш кадыкшыл» фондунун даргазы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Чамыяновна Сагды бөлүк артистер-биле демнешип алгаш Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыин-Хемчик кожуннарже гас-трольдап, чонга халас концерт оюнун бараалгаткан.

«Мындыг үнүшкүннү бир дугаар организастап турары-выс бо. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Каң-оол Даваа артистерни деткип, автотранспорт, бензин-биле хандырды. Чоруувус чогуду, планнаан чүүлдеривистиң шуптузун күүсеттис» — деп, Клара Чамыяновна өөрүп чугаалады.

Шынап-ла, каш хонук дургузунда көрүкчүлериң сагыш-сеткилин доюлдуруп-каш барганнар-дыр. Эң баштайгы концерттин Хайыраканның хоочуннар бажыңына үндүргөн. 120 кижилер ону сонуургал көргөн. Композитор, ыраажы Батый Кенеш баянын бичи када ойнай кааптарга-ла, суурнун чону дораан чыгып кээр болган.

Дараазында концертти Чадана үндүргөн. Ында хоочуннар бажыңын буурап дүшкен АТБ-ниң 2 каът орансавазында ажыткан. Ишти-дашты-даа кылаң, тас арыг бажында республиканың кожун, сумуларындан хоочуннар кээп чурттап турар. Олар концертти улуг сонуургал-биле көргөн. Кызылдан барган артистерге хоочун культура ажылдакчызы Лариса Чүлдүм-Сүрүң, Зоя, Анатолий Балчырактар катчып, кады аян туткан. Концерт 2 шак ажыр уламчылаан.

Дараазында хун бөлүк Барыин-Хемчиктин Эдегейде малчыннарга аалдап четкен. Малчыннар яамының тускай эртемниглеринден сонуургаан айтырыгларына харыыны ап, арга-сүмени солушкан.

Бо чайын «Ачы-буян болгаш кадыкшылга» фондузу Авыйган, Дерзиг-Аксы болгаш Кызылдың хоочуннар бажыңына чедип, концерт оюнун бараалгадыр сорулгалыг. Ол ажылды моон соңгаар фондунун чаа удуртукчузу Борис Күжүгет уламчылаар, Клара Чамыяновна хөндүлүг дыштанылгаче үнзе-даа, ачы-буян ажылындан чыда кагбас. Ынчангаш ону фондунун хөндүлүг президентизи кылдыр бадылаан.

Маадыр САНДАН,
ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының парлалга албанының ажылдакчызы.

Л.М.Чаш-оолдун Дөгээ дааның кырында езулал кылып турары. 2005 ч.

Чагаалар аразындан

КУНГУРТУГДАН САНАЛ

Тере-Хөл кожуун республика найысылалындан эң-не ырак тайга-таңды ортузунда турар. Каа-Хемниң шыпшык бажында ыдыктыг тайгалар Хаан-Тайга, Кызыл-Хаалгалыг, Тере-Хөлде он үш саңгы Улуг оваа, Пор-Бажың ортулук, сурагжаан Тарыс, Боят, Төштей аржаан-нары бо кожуунуң девискээринде турар.

Кожуун төвү Кунгуртуг суурга хүрээ тударын бо кожуунуң чурттакчылары күзеп, Тере-Хөл кожуун, Кунгуртуг суму чагыргаларының удуртукчуларындан

ону организастаарын дилеп турарлар. Республиканың Камбылама эргелели ук саналды деткип турар.

Кожуунда эт-хөреңгилик хамаатылар Найдан Най-оол, Анай алышкылар, Борис Дагба, Иван Артына, Марат Сюрюномаа, Надежда Доржу, Лева Чыпсынмаа, Зоя Магбын болгаш өскелер-даа бир эвес хүрээ тудар айтырыгны шийтирлептер болза, аңаа материалдыг дузаны чедирерин азаап турарлар.

Сөөлгү үеде Тере-Хөлде ко-рум-чурум баксырап, ылаңгыя

аныяктарның арага-дарыже хандыкшыры көвүдзэн, сагыш-сеткил хоозураашкыны болуп, кижизидилге кошкап, чоннуң хей-ады, сүлдези кудулап турары илден болу берген. Мону барым-даалап көргөш, уруг эвес хем-чээлдиг кончуг чараш архитектуралыг хүрээни тудуп алып болза, чурттакчы чоннуң хей-ады, сүлдези бедир, амыдырал-чуртталгазы экижиир деп чон санал турар.

Боранак ЭРИКСЕН,
күш-ажылдың хоочуну.

ОРУУҢ АК БОЛЗУН,ДАЛАЙ!

Бодум Кунгуртугда чурттап чоруур болгаш «Шын» солунуң редакциязынче чагаа-даа бижип көрбзэн мен. Бо чагааны бижип берген чылдагааным болза, бистиң суурда чурттап-ажылдап чоруур Далай Даваевич Аймааның дугайында бижикседим.

Ол боду чолаачылап ажилдаандан бээр 10 чыл чеде берген. Толтуг-томаанның, өг-бүлениң үлегерлиг, хүндүткелдиг адазы, чонунга дузазы дыка улуг, ынчан-

гаш сеткилимниң өөрүшкүзүн солун таварыштыр илередип ор мен.

Далай Даваевичиниң ачызында суурувус чырыгы үзүктөл чок хып турар. Ол кывар-чаар материалды тайга-сын ажылдыр үзүк чок сөөртүп эккеп турар. Бо үеде электри чырыгы дээрже, амыдыралдыг бир кол үндезини болгай.

Мээң уруумунуң уруу хенертен арааш, бергедеп келген. Дүрген Кызыл кириер дээрже, самолет, вертолет ушпас. Ам канчаар боор,

Далай дунмамга чеде бергеш: «Дузалап көр, Кызыл кирерде бисти ап ал» деп, диледим. Ол хөй чугаа чокка: «Олуруңар, че» дээн. Бир дүн-хүн иштинде тайга-сынны ажылдыр чоруп тургаш, Кызылга бисти чедирип кагды. Уруувус ам эки, удавас чанып кээр. Дуңмавыска өөрзенивис аажок. Ынчангаш сеткиливис ханызындан: «Орууң сүт дег ак болзун, Далай!» йөрзеп ор мен.

Н.МЕҢНИГ-ООЛ.

Красноярскиниң күрүнениң башкы университети чалап тур

ККБУ-нуң Кызылда төлээ чери төлевирлиг бот-өөредилге-биле өөренир күзэлдиглерни дараазында мергежилдерге хүлээп ап эгелээр:

1. **Тускай психология** (кандыг-даа организацияга психологтап болур)

2. **Логопедия**

Бо ийи мергежилге дээди эртемниг азы башкы училищезин (колледжин), эмчи училищезин доосканнарны алып.

3. **Организацияга менеджмент** албан черлеринге, бүдүрүлгелерге, организацияларга база улус өөредилгезинге удуртукчуларны белеткээр. Дээди эртемниг азы тускай ортумак эртемниг кижилерни алып.

Херек документилен:

1. Билдиришкни (тускай хевирниң);

2. 4 фото-чурук (3x4 см);

3. дипломнуң боду (демдектерлиг капсырылгасы-биле кады);

4. нотариуска бадыткаттың дипломнуң 2 хоолгазы база херек;

5. эмчи шынзылгасы (086-У майык);

6. куш-ажыл дептеринден ушта бижилге (кадрлар килдизи таңмалап бадыткаар);

7. өгленишкен дугайында херечилелдин хоолгазы (фамилиязы өскерилгенде);

8. скоросшиватель-папка;

9. паспорт база ооң бөдүүн хоолгазы;

Документилерни **2007 чылдың июль 2-ден август 20** чедир, ажыл хүннеринде **10 шактан 17 шакка чедир**, дараазында адреске хүлээп алып: **Кызыл, Калинин кудумчузу, 1Б, Машзавод бажыңы, төп подъезд, 3-кү каът.**

Телефону: **2-27-75.**

Ээр-Хавакка уруглар байырлалы

Уругларның дыштанылганын үезинде Бай-Тайга кожуунуң Ээр-Хавак сумузу уруглар байырлалын эрттирген. Көдээ Культура бажыңының директору Долаана Сагды культурулуг хемчеглерни органи-застап, каасталга дерилгезин кылганы онза.

Спортчу мөөрейлерге чижилгени уругларның назы-харының айы-биле бөлүктзэн. Шаңналдарның кол деткикчизи сумунуң чурттакчызы Борис Данов болганын черле демдеглевес арга чок. Янзы-бүрү ойнаар-кыстар, улуг-

биче машиналар, чадаг-терге дээш, шаңналдар-даа арбын болган. Суму чагыргасы чигирзиг шаңналдарга немереле 3 муң рубльди шаңнал фондузунче кириштирген. «Челээш» уруглар садының коллективи, эргелекчизи Орлана Шожунчап чагай аыш-чемни белеткзэн. Депутат Байлак Топар-оол хөй ажы-төлдүг Долаана, Май-оол Коңгар-оолдарның өг-бүлезин акша-биле деткзэн. Байырлал үезинде деткикчилер ниитизи-биле 14500 рубльди салган.

Айлаң АМЫРБИДЕ.

Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек ортумак школазы — муниципалдыг өөредилге албан чериниң сүлделиг таңмазының 2007 чылдың июль 30-де читкени-биле, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Владимир Соруктугович КЫРГЫСТЫ** база эргим, ынак уруувусту, угбавысты, чассыг огулунуң авазы **Кежикмаа Владимировна КЫРГЫСТЫ** сөөлгү оруунче үдежи, кажыдалдың аар-берге хүннеринде биске моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен ТывКУ-нуң ректору Николай Григорьевич Дубровскийге, ТывКУ-нуң ниити биология кафедрасынга, башкы колледжиз болгаш Убса-Нур төвүнүң коллективинге, Светлана Сүрүновна Курбатскага, ТБККШИ-ниң коллективинге, хөй санныг эштеринге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, кудаларывыска, уругларывыстың эш-өөрлеринге, чонувуска четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип тур бис.

Өөнүң ишти, уруглары Кыргыстардан.

Бистиң хүндүлүг, ынак ачавыс, улус өөредилгезиниң, комсомол, совет, партия болгаш парлалганың, милиция органнарының хоочуну **Сергей Сундуевич ПАВУНУ** сөөлгү орукче үдээринге биске материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирип, бистиң кажыдалывысты үлешкени дээш Иштики херектер яамызының хоочуннар чөвүлелинге, орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунуң күрүне инспекциязынга, эдип чазаар болгаш кеземче онаар эргелелге ачавыстың кады ажылдап чораан эш-өөрүнге, өөреникчилеринге, ылаңгыя журналист С.К.Хертекке, дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кожаларывыска чүректин ханызындан четтиргенивисти «Шын» солуну дамчыштыр илередип, мөгейдивис.

С.А.Павунуң ажы-төлдери.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы кадык камгалал адырының хоочуну

Мария Тас-ооловна ШИРИНДУУНУҢ

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаштыр ханы кажыдалын чоок улузунга илергейлеп, тур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дежурный кезээниниң медээзи эзугаар алырга, бо чылдың июль 30-ден август 5-ке чедир республиканың девискээринге 97 кем-херек үлгедиишкени бүрүктеттинген, ооң иштинден 67-зин изии-биле истеп тыпкан. Бо үениң дургузунда 3 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыыңа өжөгээр аар кемдээшкни чедирген 19 факт-барымдаа болган, ооң иштинден беш кижичи амы-тынындан чарылган, 2 күштээшкни, 6 үптээшкни, 31 оорлаашкыны, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу эзугаар эвес ап, шыгжап чораан 21 таварылганы илереткен, орук-транспортунуң 10 озал-ондаа болган, орта 3 кижичи амы-тынындан чарылган.

Кижиниң кадыыңа өжөгээр аар кемдээшкнини чедиргени

Каа-Хем кожуун. Август 1-де кожуунуң төп эмнелгезинде бижектеткен эзирик кижини Дерзиг-Аксы суурдан эккелген. Кем-херек үлгедиинге каразыттырып турар база эзирик Дерзиг-Аксы суурнуң чурттакчызы 1978 чылда төрүттүнген эр кижини тудуп алгаш, хоругдаан. Кем-херек үлгеткен черден бижекти ап алган. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 111 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени Каа-Хем кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Оорлаашкыны

Кызыл хоорай. Сукпак суурнуң чурттакчызы Чүлдүм кудумчузунда машина тургузар черге тургузуп каан ГАЗ-322132 автомашиназындан 9300 рубль түнүгү дериг-херекселдерни чажыды-биле оорлай берген дугайында билдиришкенини август 1-де милицияга кирген. Ведомстводан дашкаар камгалалдың килдизи каразыттырып турар 1982 чылда төрүттүнген аныяк кижини тудуп алгаш, түр хоругдаан, өчүүн бере берген. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 158 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели чорудуп турар.

Кызыл хоорай. Р.Зорге — Пушкин кудумчулары-

ның белдиринге Пушкин магазининден таныттынмаан кижилер назы четпээз огулунуң «Аист» чадаг-тергезин оорлай берген дугайында билдиришкенини авазы милицияга август 5-те кириген. Кем-херек үлгедиишкенинге каразыттырган Өвүр кожуунуң Саглы суурнуң чурттакчызы туттурган, өчүүн берген. Чадаг-тергени эззинге эгиткен. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңуң 158 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени Кызыл хоорайның ИХЭ чорудуп турар.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу эзугаар эвес ап болгаш шыгжап чорааны

Кызыл хоорай. Август 1-де 18 шак ажып турда, Титов — Бесымянная кудумчузуңуң белдиринге ОМОН шагдаазы 1988 чылда төрүттүнген аныяк кижини доктааткаш, үжөп көөргө, шортузуңуң карманында наркотиктиг бүдүмел 4,050 грамм деңзилиг гашиш бар болган, ону хавырган. РФ-тиң кеземче хоойлузуңуң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени Кызылдың иштики херектер эргелели чорудуп турар.

Кызыл хоорай. Август 5-те көвүрүг чанынга Майская кудумчузунга ОМОН шагдаазы 1983 чылда төрүттүнген Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчызын доктааткаш, хынап көргөш, наркотиктиг бүдүмел 6,306 грамм деңзилиг гашишти тып алгаш, хавырган. РФ-тиң кеземче хоойлузуңуң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Истелгени Кызылдың ИХЭ чорудуп турар.

Орук-транспорт озал-ондактары

Чөөн-Хемчик кожуун. Август 5-те 22 шак ажып турда, Чөөн-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизиниң дежурный кезээнге Чадаана — Суг-Аксы автооруунуң Теве-Хая суурнуң девискээринге Чадаана-же кел чораан ВАЗ-21093 автомашинаның чолаачызы машинаны башкарып шыдаваанындан аңдарлы бергенин дыңнаткан. Орук-транспорт озал-ондааның түңнелинде аар кемдээшкниден 2 кижичи ол-ла черге амы-тынындан чарылган. Чадаана хоорайның кожуунуң төп эмнелгезинде янзы-бүрү кемдээшкнини алган машинаның үш пассажирын, чолаачыны чыттырган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Кадык камгалалының муниципалдыг хоорай поликлиниказы албан чери күш-ажыл кылып шыдавазының читкен 3 (үш) санныг документилен: сериязы ВЛ № 0628248, ВЛ № 0628249, ВЛ № 0628250 читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаарын дыңнатты.

Аида Ангырбановна ДОНГАКТЫҢ 2003 чылда Мугур-Аксы школазының тывыскан № 0544565 аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КУБОК — КҮДЕР БИЛЕ СУБУДАЙДА

Брейк-данс культуразының талазы-биле тыва аныяктарның ортузунда ады алган «Бузут-крю» биле «Усабэ бойз» бөлүктөрүнүн брейкерлери Саяногорск хоорайга көрүлдөгө киришкеш, бирги черни алгаш, эеп чанып келгеннер.

«Бузут»-тар профессионалдар аразыңа тиелзэн болза, элээди оолдар аразыңа «Усабэ»-ден Күдер Монгуш биле Субудай Адыг 2-2-леп, чижилгелиг мөөрейге (батлга) техника талазы-биле эң-не нарын болгаш берге шимчээшкнинерни кылып, удурланыкчыларының тиелелгеже кордалын ашкаш, бирги черниң шаңналы — кубокту чаалап алганнар.

Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистер — 2-17-09, 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8517. Чагыг 98.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетингин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпөйн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.